५१९६

नं० — ५१९६

नाम. पु. — कात्यायन श्रौत सूत्र
भाष्यं ? भाष्याय:

कर्ता — श्री अनन्त:
" संराट् स्थपति महा याज्ञिक:

पत्र. सं. — ४१ — सं० — x

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्ट

कात्यायनसूत्रभाष्याद्यमाध्यायः

५१५

5796

कात्यायनसूत्र[भाष्ये] प्रबोध्याय। पत्रे ४२

नं॰ ५१९६

अ८ ॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ॐ अथातोऽध्वरेऽत्र ऋत्विजः प्रवोध्वर्यन्ति। यजमान
१ सहितस्तन्मुख्यावधवचनोपदेशात्॥ ॥अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यपरिस्तरणेषा
त्रासंबंधादेनयोः कृष्णाज्यनिर्वपणप्रोक्षणस्रुक्संमार्जनोद्धननोऽवकृष्णा
निकृत्वाग्नीध्रीनुत्पूयपयसाज्यग्रहणं। अपामुपस्पर्शनमत्राध्वर्युयजमाना
नां। शालाद्वार्यपरिस्तरणादि विध्यनेपरिस्तरणमपि शालाद्वार्य एव स्यात् त्रतः शा
लाद्वार्यपामुपस्पर्शनं विधीयते शास्त्रांतरेणापरिस्तरणादि सर्वमनुक्रांतमाज्य
ग्रहणांतमनेनेति। आज्यग्रहणं च यजुर्वेदुच्यते। यज्ञोरितं नैविध्यमनामाज्ञातोऽस
वनीयतं तस्य समावचनात् सोध्याशंकेयमनेनोच्यते यथाज्यमिति। अतः समाहिय
त्यर्थनिर्देशाच्चैवतत्कार्यं प्राप्नोतीत्यध्याहार्यं गोकर्तव्यं। न अयुतानि
पमाग्रहणात्तव्यं। उत्पवनमाग्नीध्रीयविधीयतेनेन प्रोक्षितत्रैवेदं यः कृत्वा कृ
तपूत्पवनस्य प्रदेशे प्रकृतीकृतत्वात्॥ ॥आज्यान्याद्यसोमं चार्थं रवीहवे
नीयं दध्यप्रकृष्णादि करोत्यग्नीषोमीयपवस्तरणं। आज्यानि अर्थवादिष्यवर्हिः प्र एम०
कृत्वा सोमयाज्यादि सोमं चादाय आहवनीयस्य समीपे इध्मप्रकृष्णादि कर्माक १
रोति स्तरणं चोत्तरवेदः य अग्ना ध्रुवरोत्तरार्द्धे वेदकृतकर्तव्यमग्नीषोमीयामिष्टा

त।पत्वादाहवनीयग्रहणोत्तरश्च प्रकृतिविशेषणाभ्यपगोनाग्नीषोमीयपश्वर्मोद्धिः
प्रकृतौ बाधितं सौत्यतादिकार्येवन घघवमभिप्रेतं स्यात्तर्हि समस्तमाहवनीयश्च
प्रकृतिगणादिति लिङ्गबाधके हि आध्वकरणे पूत्यपासामीप्यार्थे प्रतीते न त्यागेन
लाघवात्समासमाश्रित्य यदर्थान्तरमवगम्यते तदाश्रयणं कर्कस्यानुचितं प्र
गल्भाप्यव्याख्यानुरोधेन पश्वग्नीषोमीय प्रकृतिलिङ्गत्रिहृत्स्तरणं वि[illegible]ति
षु प्राप्तं तदत्रोपसंहृतमाचार्येणानेनान्यपशुषु न स्यात्।यूप्यामित्युत्तरत्र यथा सौ
त्रामण्यां त्रिपशुषूपसंहृतं नान्यपशुगतोऽङ्गच्छागानि॥ ॥आज्यासादनान्तं
लेषान्तरेणाद्धैसोमं द्विषु संस्थखेषु निरूढपशौ तु हृदवेति।आज्यासादनं व्याख्या
तं लेत्यन्यस्य शेषानांगं कृत्वा अर्द्धे सोमं सोमस्य समर्द्धं नपुंसकत्वात्तदा द्विगुणो
न सोषान्तरेणाद्विषु भिमखेषु निरूढपशौ तु हृदवेति।छवीर्यास्य स्पंतरणीतानि
मृत्यो नीतितं चान्तरानु॥ ॥विश्वा हन्त्वामिति विसर्ज्याय निष्टतो विसर्गस्याचा
रभपूर्वकत्वादन्तरादन्यां मस्यव यजमानत्वात् विसर्गोऽपि तदिति पएवैव निताद
कर्कटव्यमुपम्यानमपि नमपितस्ती यमेवा।अन्ये तु अध्वर्युकर्तृकमेव सर्वम
न्यन्ते तत्र ह्यात्मगामि लिङ्गं विंघते अत्र ये कर्कर्तृत्वगामकं पेन त्वयुक्तं॥

अ० ८ तस्यैवानुरूपकरणेनद्वेषोयनीयते विध्वास्त्वमित्यक्ति हेतुचिन्ता साविध्वास्त्वामि
१ त्यक्तत्वा यनीयते। येनैवायपाद्धं तेनैव तस्य मार्ज्जनं कार्यमित्यनुसर्ज्जनमत्र हललस्य
पथग्भाव इतिनयज्ञमानेनान्वारभ्य विसर्ज्जनीयमिति यथावभृथे विसर्गो यद्बोध
धूर्यः कर्त्तृत्वं नद्रष्टव्याऽपि। तद्यदेन्यथा चर्णायंति यत्रपुरुषेण पाद्धं भवतितत्र
स्तत्समतीवानुरूपंभवोत्तनयजमानकर्तृत्वं समाने च शब्दप्रणयने त्वं तेकारणं वि
नार्थभेदोनन्वारभ्य इति पूर्वरीतिरेवाश्रयणीया। यथात्रवचनात्कर्त्तापूर्वस्वध
नीयतोकालांतरविशिष्टत्वादन्यथायंयथायथां करोतीत्येवपुञ्जयतनेनाधपुंः
प्रतीयते॥ ॥एतेनाहरणं सोमार्थस्याभिषवे॥ अभिषवे उपक्रांते एतेए
नयथाईषांतारणाहरणमभिषवार्थं सोमोमोपयोगि द्रव्यमाहरणीयं॥ ॥ना
हरणांतत्तावहिर्द्धभावात्। अभिषुतस्यान्यस्य तदर्थस्य द्रव्यस्यवा प्रत्यक्षहरण
मीषांतरेणाद्धनकर्त्तव्यांसंतरणादेयरुछयानियमाभावाद्धरणं प्राप्नोतित
न्निवार्यते। ततः अभिषवप्रदेशात्तेनैवपथ्येषांतरेणनोद्धरणीयं। कुतः। तेच
वपज्ञान्नवहिर्द्धकरोतीति वहिर्द्धरणं निषिद्धमत्र श्चितं स्यात्॥ ॥अभिषुतस्य एम०
चानवहरणं तत्र तत्र। तत्रोपसवनार्थमनाहरणमनेनज्ञोषस्यादुतः॥ कृत २

त्वात्ताकृतमस्यानेनाहरणं प्रथमाभिषवेसोमापर्यस्याभिषवइत्यर्थः॥ प्रातःसंनिवा
पेनोपनुपिहन्तुत्या चापैराणावापेते॥ तत्राधवनीयमुल्लिग्राभ्यायामानाहरणात्र
कृतत्वाद्धेतुःसिद्धे पिवचनाद्दानयनं भवत्केनवाधनोता:पचित्रेयजमानइति। अ
थाधवनीयगतस्य पुनःप्रत्यानयनमनेनमार्गेणाभिषिच्यतेतात्राप्याप्तः॥ ॥प्रा
ग्वाचंप्रवदितोः प्रातरनुवाकोपासकरणंदेवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीतिसम्मेधा
माद्यन्तावपसांयावद्वाप्रसरतिततः पूर्वकालेप्रातरनुवाकस्यारंभकारणेय
त्॥ समिदाधानंकुर्वन्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीतिसहोतारंप्रेष्य॥ ॥देवेभ्य
इत्येके। देवेभ्योनुब्रूहीत्येकेयाकुर्वत्येके॥ सुब्रह्मण्यापोचप्रथतियेतायुत्राय॥ प्रा
तरनुवाकंजाग्रद्यासीताध्वर्युः॥ प्रातरनुवाकेपद्यमानमध्वर्युर्हुत्यासीतजास्त
त्॥ स्वथाद्वावाशब्दोविकल्पे॥ ॥अग्नीदिदंमेकादशकपालंनिर्वपतिहरिभ्यां
धानाः प्रत्येकंअंशंसरस्वत्यैदधिमित्रावरुणाभ्यांपयस्यां। एतानिहवींषियथ
स्त्रीत्वक्त्रीनिर्वपति। कांमोदधिसक्तवः। इंद्रस्यपुरोडाशाहत्यादिअवदानात्॥ ॥
इंद्रायवाहरिपषसरस्वतिमित्रावरुणावेतधानादिनिपथासंख्यंसमस्तानां
सर्वरोषमनुयानेनइंद्रायहरिवतेइंद्रायपूषण्वतेइंद्रायसरस्वतिवनेइंद्राया

शु० ८

मित्रावरुणाववनेजनेनाकरं भद्रपिपपस्याय यस्यासंख्यं कर्मव्याख्यातः ऐंद्र एव पुरोडाशः
पायिरोषात्ता । कुतः सर्व ऐंद्रा भवंतीति वचनात् । पतिं इन्द्रस्य पुरोडाशः इत्यादिना हृदयादी
३ नामेव देवतात्वमिति तत्र षष्ठी प्रयोगात्तद्धितप्रयोगः प्रबलः सहि सर्वसंबंधे तद्धितः
स्मृतः षष्ठ्यादि सामान्यसंबंधप्रवृत्तिर्नो विशेषानुमानेन तद्वत् देवतालिंगाभ्यां देवता
3 विषयकं हृदिंगोहस्यैव देवतानां ॥ ॥ उक्तेतु पात्रयोजनं पात्राणां योजनं नियम
तेद्रश्माम्नायनमुक्तेन तत्प्रक्षिप्यते ॥ तत्र सोमपात्राणां समाख्यानात् कस्य च वना
न ॥ ॥ खरोत्तरपूर्वार्द्धे उपांश्वंतर्यामयोः स्थापनं ॥ ॥ दक्षिणास्यपांशुधेयः ॥
खरस्य शानच्छाश्यमानयोरपि उपांशुपात्रं दक्षिणं स्थाप्यमित रडतरं ॥ ॥ तस्य
दक्षिणेहि देवस्यपानियुक्तं च । उपांशौतरं वंतरत्वात्क्रमपरेणां घतपक्षं स्थानि द्विः
देवत्यपात्राणि योजयेद्रशानान्याह ॥ ॥ राम्नावैमेद्रवायवामेखलायुक्त मैंद्रवाय
वं ॥ ॥ अजकावमैत्रावरुणं । अजके निमज्जनायाः संज्ञा तद्वज्जकावमिति समुद्रप
स्तनवत्वात्संज्ञा गां घजका संज्ञायामिति स्मृते ॥ ॥ उं चमाम्विनं त्रुष्कद्रपो एम०
पलक्षितमश्विनपात्रं योजयेत् ॥ ॥ दक्षिणायपूर्वार्द्धे शुक्रामंथिनोः ॥ खरस्या ३
ग्रेपभागे दक्षिणोत्तरे शुक्रामंथिपात्रे योजयेत् ॥ ॥ दक्षिणांशुक्रस्यान

पोदितिद्क्षिणांशुक्रपात्रं स्यात्॥ आग्नेयपणि घुलीमध्ये। खरमध्ये॥ ॥दक्षिणे
कूर्च्चघुलीसपात्रा। खरायेंदुं मध्यासुक्रं। प्रक्रन्तलाद्दक्षिणोत्तरे आपिनद्ववाघि
केएवानध्युवावचिकोनेनखरेद्दक्षिणनउक्तघुलीमुत्तरः पात्रयुगंयोज
येत्॥ ॥तथादित्यघुलात्कुतगाततथोत्तरतः यात्रयुक्तं खरस्योत्तरणसिंदेशेयो
जयेत्॥ क्रतुपात्रे पूर्वे स्रुक्स्रुवघृणक्रनीउभयतोमखेकार्यमेयमेये आग्नेयकु
वा। खरस्य पूर्वं रश्मिन्ग्रदेशे क्रतुपात्रांर्थपात्रे योजयेत्। स्रुवः पुष्करतुल्य आ
कारः। मुखे चोभयतो मूलेऽग्रे च श्रीपर्णीकाष्ठस्य अश्वत्थस्य वा॥ ॥नुदुंगी
तणगणि प्रादेशमात्रागणि मध्यसां हीनो निम्नघुली शष्पा देवप्रासिद्ध एकारविशे
ष प्रत्ययाहूनस्यत्यविषयोपमितरशषृः॥ इतराणि वानस्पत्यानि फलकखरलो
काणाणि ऊर्ध्वे निमध्यसंगृहीतानि भवंति। क्रतुपात्राण्यः प्रादेशप्रमाणान्युं
क्तं॥ ॥आग्नेयपणाद्दपताग्निप्रवाहं स्रुक्स्रुवं। आग्नेय गणाग्रहणांपूर्वं त्रवि
ग्वाचकानामवप्रिलेनस्वरमेवदत्तपन्ति। अस्यापि खरे पर्यासादनंपरिभू
वांतारणमुदपात्रं॥ ॥अध्वेध्मेहृंपूर्णं चद्रुणाकलशमत्रकुशोपयुपर्यंक्तं
पवित्रमास्मिन्करोति शुक्रंजी। वासमीनां। अक्तं मध्ये ध्मे क्रुस्याध्वः समीप एव

अ८ द्विरणाकलशं पुनरग्रे पूरयगातिं षेरपि त्वाउपर्युपर्य हूं अस्त्र हृत्स्योपरि समो यस्य वपवि
न्यसनीपेयांतरे एणास्मि न्नू ग्रेणाकल शोमिद्ध्यन्ति। तत्र भ्रु सं जीवतऊरणऊ सोतिः
५ रूनं स्पात्स सं भं पनोद स्यं परि पूर्वापां विशेषणो विध्यनाद्धि सर्थां विहितामेव नियं
रि पूर्वापां यवि त्रं भवेत स्वाभपनोदशं। अत्र त्रोभवनोदशा विध्यनात्पूर्वेवान्यन रतोद
शं सिद्धं॥ पूर्वे णोपलं भवनमुत्तरं ध्रुवन्धा लोमताहि तेउपलं भनो ध्रुरनि ध्यनस्त
उत्तरं ध्रुरनि ध्यन संभं पूर्वेणा अनाच्छाद्य तिभ मोगा ध्रुवच्छा लीयोजयेदिषा
नस्पा ध्यसाना॥ ध्रुरि प्रचरंणो। ध्रुरस्योपरि प्रचरणीं ज्जुहुं सादयेत्॥ ॥पूर्वे
णा हृस्य परिः पूतमतं अनसडुपरि अथा हूं पूर्वेणा पूतमनं महाकलशं पूत
सोमधारणासमर्थां योजयेत्॥ ॥अपरेण ध्यवनीयं॥ तस्यैवान सरुपरि अ
हृस्य परेण ध्यवनीयं पूतभृतं कलशं पास्मि रहूमेरी षी तनः। सोमोनि पूरंभ्यामम
ध्य आध्यविन्तं शकोतेन स्थापयेत्॥ ॥प्रागहृदा दशचमसा न्हुं हृदानध्वः॥
अनसो ध्यसाद्द हृन्मा हूद्दशचमसान्योजयेत् तावतैव मेलाभि त्वायके ध्रुतान् रामं०
॥ ॥प्रयोगेषु कथ्यनानपुग्मानुद्दहरणांशिष्ट पूरभ्यापंचदशभ्यः। अनसाए 
दाध्यसाना। अहृस्य ध्रात्पत्य कत्तं च्छानेक ध्यनान कलशान पुग्म सं त्वा

न त्रिसंख्यामारभ्याष्टादशपर्यन्तां विकल्पेन योजयेत्॥ एकधनादिति संज्ञेयं व्यव
हारार्थ। एकधनिन एतेत्यादौ सर्वपक्षेष्वेकधनार्थोऽर्थवादोऽयमिदं वा इति। कः स
मानमेकं धनमेषामित्येकधनाः॥ ॥ अभ्रं दुघाह सत्यधुरित्यनूच्यमाने चतु
र्गृहीतं प्रचरण्यां जुहोति प्रणीता चाग्नीध्र इति। अभ्रं दुघाह शम्भुधुरित्येतस्यां परि
धानीयायां प्रोक्ष्यमाणायां चतुर्गृहीतं प्रचरण्यां जुहोत्यध्वर्युः प्रणीता
मिति तिपस्य च भावस्य समीकालमात्रपरत्वं गां गामावार्यो कार्तृभेदना॥ ॥ अपरं
गृहीत्वोदङ् गच्छन्नाहापरं धस्तोतरीति। अपरं ग्रहणाच्चतुर्गृहीतं प्रचरण्यामेव॥
उदङ् चात्वालोत्करान्तरं गच्छन्नाह अपरं धस्ततेनरीति॥ ॥ अथ यानि चमसे त्रावरुण
चमसाध्वर्यवो हिनोषः पत्नीहदानय एकधनिन एता अग्नीध्रवालालेव सतीवरी
भिः पूतरूपनिष्ठा ये होतृचमसेन चेति। अथैते हाच्चत्वारः। होतृचमसेन चत्वारो
ऽश्विन्वं धनोद्रेकश्च वापांपत्नीरिति विवक्षुवचनस्या विवक्षा विद्यमानानामपां ग्रहण
मनुपादेयागतत्वात्॥ ॥ अथ योगत्वाद्देवी आपः इत्यभ्युज्जुहोति अपः प्रतिग
त्वान आहत्याव नर्महिनम श्रुद्देवीरापः इति जुहोति॥ ॥ कार्षिरसीति मै
त्रावरुणचमसस्थानाज्यमपोहति भस्तुतमभि भस्मुद्रेक हृऽकरोति॥ ॥ सम

इस्येते तितेन गृह्णाति मैत्रावरुणचमसेन॥ ॥एकधनांश्चोन्नयति गतेत्रे वज्र
अ० ५ लयप्रमी कुर्वीत्येकधनानुन्नयंतीति वसतीवरीणां पदेशान्यथागेके कर्म्मन्निपुणाः॥ एवं
उन्नयनस्योन्नयंतीत्येवोयदेशाश्च पाश्चोमं त्रानुकर्षणार्थः। होमापद्येनागृह्णंतो
मंत्रश्चवनदर्थे संस्कारके॥ ॥पांन्नेजनीश्च यन्त्यो होहे। चशब्दादुन्नयंतिपूतिप
5 त्नीदहे पांनेजन्योगृह्णंते। अस्य चोदकस्याभिषवेनयपोगात्र कृतसंस्कारणेनके
त्वानननत्वमनेनकग्रहणं। चशब्दस्यान्यप्राप्तानयर्थवाशिनत्वानन चशब्दादपिप्राप्तिः
॥ ॥प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्चसंस्पर्शयाति समापयति
॥ उदकप्रदेशादागत्य मैत्रावरुणचमसस्थाश्चापो वसतीवरीश्च परस्परं मिश्र
पत्यदकसंस्पर्शनात्समापयति॥ ॥एतेरेन रात्र्येन्व्यानयंत्येके उदकानयनक्रिया
ग्निनिहारमेके कुर्वन्ति। एतदुक्तं वसतीवर्युदके मैत्रावरुणचमसे। मैत्रावरुणचमसोद
कं वसतीवरीषु॥ ॥मैत्रावरुणचमसे प्रथमं॥ व्यानयनपक्षे स्पर्शनयपक्षे चोन
यमः॥ ॥होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय पृच्छति निग्राभ्याः संज्ञासंवं धं
कुर्वन्नेवविधत्ते। वसतीवरीसहमुदकं होतृचमसस्थं सिंच्य यजमानाय चमसं ए म०
पृच्छे। ज्ञाना श्चायोनिग्राभ्या संज्ञका निग्राभ्यासुवाचयजेत्येवमादेः व्यावल ५

णय॥ ॥होत्राप्य्चः प्रत्याह्वो नेव नं नमुगीति। आगच्छन्नहविर्धानं द्वारोपविष्टेन होत्रा
पपेष्टाघिर्यस्यै षीा पदं निवृ्याडुनेवनं नमुगीति॥ ॥प्रचरणीसंस्त्रवमग्निध्रामे
जुहोत्यभावेचतुर्गृहीतं यमस्य इति। प्रचरण्योऽनशेषमाज्यं पमष्य इति जुहोत्यग्नि
ध्रामसंस्रुक्रनो। परिहोममपर्यात्याः त्यं स्रुवेन स्याचार्यंहं चतुर्गृहीतान्तरं गृहीत्वा
होतव्यामनेनेवतस्मिन्नेव॥ ॥उच्छन्थर्मपरिप्विमालभते। अन्नेनैवमंत्रेणापृच्छे
नत्वात्। ॥प्रविशन्त्येवात्प त्रा। अन्यत्रसंमृष्टाहृपषोऽश्पनिरण त्रयोः प्रविशत्यव
नमंत्रमुच्चारयेत्॥ नूक्तेमित्यात्मस्याधीव्वकारेणोक्तः॥ ॥रएथालंभनं वाचा
ऽशिनिच्छाद्दिति। रात्रेषोऽशिनिवाररणधामालभतमंत्रेणशाखांतरणेत्॥ अतिरा
त्रेवच्छन्दिणलभतेवामंत्रेणेवयूर्वेत्रालंभनेमंत्रवचनस्यकाभावेनमंत्रयोगात्कृ
त्यालभन्ति सामान्यान्मंत्रेनायेत॥ ॥ अतीत्यदक्षिणेन होतारं मैत्रावरुण
चमसमाध्वनीयेवनयतिावसतीवरी रू नीयं चाग्निः प्रातः सवनेयावस्कान्ने
ध्वानरोमंहतावि भ्व शंभूः सनः यावकोरविणां दधत्वा पुष्यन्ता सहम स्कः स्या
मितिहोतारं पूरदक्षिणं मुत्काहाविर्धानं प्रविश्यमैत्रावरुणचमसं स्कुस
र्वमदक माध्वनीयेनिन यद्दस्तीवरीणां तृतीयं भागं चाग्निः प्रातः सवनस्

ति॥ ॥आकृष्टे कृष्णनानां। नावत्परिमाणं इतीयांशुं उदकस्यैक कृष्णनामापि निन
श्रु० येन्मंत्रेण तुल्यकार्यत्वात्॥ ॥एकनम्ध्वान उभयशेषं वसतीवरीशेषमेक कृष्णनशेषं
६ च निष्कायाभिषवार्थमप्यभिषवणे चर्मण्यानन्तमोयं परि त्योपवेशंति॥ ॥उ
6 त्तरतोध्वर्यु यजमानो उपविशतो दक्षिणाभिमुखौ सामर्थ्यानुनयोः॥ ॥प
र्वेध्वर्युः। पूर्वविभागेध्वर्युरुपविशेत्॥ ॥अपरेणपरीणयतरे त्रपः। अपरेध्व
र्योस्तन्युत्थाः प्रतिप्रस्थात्राद्न्योपारेणाध्वर्युयजमाने क्रान्तेन परेणपरि त्यपर्यु
पविशति। तत्रापि कृत्विजां च यथापूर्वमित्यनपारोन्यागच्छेयुः। पर्युपवेशनं च
प्रादक्षिण्येन यथापूर्वं प्रतिप्रस्थानान्तरमध्वर्यु चैत्येवं॥ ॥एवंस्थितेल्प्यामा
स पवाचं यच्छति प्राक्रुहिंकारात्। आहिं प्रावाणामास्य पवाचं यच्छेत्। यावदास्य पला
स्त हराणानंतर हिंकारो न भविष्यति॥ ॥स उपांशुसवनः। यो मंत्रेण गृहीतो ग्रा
वा तस्योपांशुसवन इति संज्ञा। उपांश्वर्थमेव सवनमनेन कर्त्तव्यमित्यन्वर्थसं
ज्ञा न चात्राशंकनीयं कृचि संज्ञया व्यवहारत्रेव संज्ञां करोति। यथा यजमानाय
प्रयच्छंति निग्राभ्या इति कृचि संज्ञार्थ प्रयत्नान्न मोनश्च यति यथानान्तरेन प्रा राम० ६
मतत्॥ ग्रावाणो दर्पयत्नी प्रयोक्तुं पाणमिति। ह्येव वास उपांशुसवनइति

समानेष्वृयोजनेष्वृयत्नोव्याचार्येस्य समानः स्यादिति लाघवेन सिध्यमानेप्र
यत्नांतरं वैयर्थ्यात्॥ यत्र चापरस्तत्राचर्थानुष्ठाने प्रयत्ना व्यभिमाय॥ ॥निग्राभ्या
सुवाच यत्करस्येनानिग्रहणं निग्राभ्याः स्थेति। निग्राभ्यासु विषयभूता स्वधिक
रणत्वासंभवादथवा यस्याधिकरणता संभवति। हस्तस्य तद्विषये मध्यिकर
णत्वमायाघ निग्राभ्याणां वाचयति निग्राभ्यास्थेति पूर्वेन समुच्चयसि स्याह स्ता
ध्वारं च मसंनितरां रक्षं गृहीत्वा भित्वा वाचयेदितिनायं सर्वं ध्वेद्धं पौर्णिग्रह
णं मा भूदिति तेन चाविनायनमाको निग्रहणं वक्तोऽन्यर्थः। यजमानं वा ऋषि निग्रहि
तरीति निग्रहणस्य यजमानाम्निवत्वात्॥ ॥उपांशुसवने सोमं मिमीतं दश
त्वा वसुमते रुद्रवते नादि पंच कृत्वः पूर्वोक्तिमंत्र्॥ यत्तरीति मितालंभनं। मितस्य सो
मस्यालंभनं यत्तरति। सोमयजमानपदयोर्यथार्थं विपर्ययेण मध्वादि तया भी
भिध्मनानात्॥ ॥प्रवृतिपूर्वाताईऽन्यदा दत्तं गुल्मंतरेषु द्वौ द्वौ कुर्हतेमि नाम्ना
मत्वाऽन्यत्र्तिपूर्वातागरक्षा पादाङ्गुल्यंतरेकणांर्थमाहानमेवा त्रविध्यीयतं गुल्मं
तरकरणस्यात्तरत्रैव द्वस्यमाणत्वात्॥ श्यामानां च द्वौ द्वौ वनेदृ ध्वतीति॥ ॥श्वात्राः
स्थ श्वात्रिं वरतिनिग्राभ्याः सोमं निनयति निग्राभ्याः श्वात्राः स्थेति॥ ॥पुहरि
ष्ठानेद्ध यं मनसाध्यक्षयेदमुष्मा स्वरं पूर्वहरामि तनुं स्पां सोमति। सोमपूर्हारकं

अ८ ऽध्वर्युः अंशुमुपास्य इति सोमे प्रहरन्ति अद्रिणा मामेगरिति ।। एवं त्रिरभिषुणोत्यासेचनं निग्रा
७ भ्याः । एवं त्रिर्वारमभिषवं कुर्यात् । वारं वारं निग्राभ्या आसिञ्चति ।। ।। अथ षट्कृत्वः कात्
न्याकृत्वो द्वादश कृत्वश्च । पञ्चासंख्यं संख्यामिति निपातमभिषुणोति ।। सर्वे पंचवर्गाः
पशुकामस्य पशुकामस्य त्र्यपो ह्यभिषवाः पंचवर्गा पंचवर्गीयं च प्रहारपर्यायाः
।कर्तव्याः ।। अथ षड्वर्गान् ब्रह्मवर्चसकामस्य अथ प्रहारपर्यायानभिषवान् त्रीनपि
ब्रह्मवर्चसकामस्य यजमानस्य कुर्यात् गुणात् फलमिदं ।। ।। प्रतिवर्गं निग्राभं वाच
यति होतृचमसे स्थानं ॐ ग्र नवध्याय प्राणयामि इति अथ संख्याच अभिषवो वर्गः स्तस्मात्
।तत्र वर्गे वर्गे प्रतिवाचयति निग्राभसंज्ञं वाचनं । तच्च होतृचमसे स्थान ग्रावाणः ॐ ग्र
न्विध्याय प्राणयामिति ।। ।। अद्रिणा च तुर्थं तृतीयं वा । चतुर्थं वाचयेत् अद्रिणाल
ब्धितं अद्रिमध्यं होतृचमसं तत्ला नेदनहृ चमसी स्यात् ।। आदिं हि तोपरकाति
पात्रापूतपुनच्छा नाय्यहरणाय नत्वा त्रं संनिकृष्य मे वधारयति ।। ।। आत्मानांवद्धे
हूवं नर्द्धे ध्यातिग्रहणाभिहत । पूर्वेग हीतानां सोमांशु पनाद्धे हूवंशू प्रतिग्रहण
मे मंतर्द्धे ध्याति । सोमपावनाय पात्रो परि हे विनिकुनए न नान दर्श्यलेन स कला
नामान्ते चान । स त्वं । पर्पिये णा सर्वैः पावनात्स्वणामपितदर्थं तानविहघनो । तेन एम०
भिन्नानि ग्रहणानि यदेकेत्र विनिषु क्ताश्च पिनार्थाः पुनरथ न्यत्र विनिपुर्यंते ७

तदापृथमविनियोगः कृतार्थानां संस्कारापत्तामेव श्रमभावाद्द्वितीयं संस्कर्तुं न श-
क्नुवंतीतीतराग्रहणेनांभुपावितेभदद्दिति। पृथगनपावनानुनर्णेश्वे न सख्यावाध्ये-
पुक्तः। नचात्यंत संख्यावाध्यः सर्वे पावने: पावनस्यैकस्याक्रम शोपिपातने षड्भिरेवपा-
वाते॥ मंत्रलिंगाच्च। मंत्रसामर्थ्यादपि द्वेवेवपुते ग्रहणं प्रतीयते। द्वाभ्यां अंभु-
भ्यामिति एवं चोभयानुग्रहो भवति। समुत्पमापत्स्यबकूलं त्र्यवपवाये हां द्वि-
त्वमिति द्वयोर्द्वयोरंतर्भूतं॥ षड्भ्यामिति सामर्थ्यात्। षड्भ्यां शवः पावने पाव-
नेस्फः। कृतः। श्रुति सामर्थ्यात्॥ श्रुतिर्हि श्लिष्टः॥ षड्भिः पावनमाह। षड्भिरित्यभि-
धानत्रीविनियोक्त्री त्रिलिंवकुवचनं तत्र तत्पक्षाग्रहणेभ्यो मितिः समर्थानास्यात्। य-
त्रुतिरभिमतद्वयपत्रमिति। सत्यं। कर्त्रैका प्रत्ययक्रियैक प्रत्ययोभ्यासामावेकेषां
विपरीतः स्यात्तानेनैकस्यां पावनक्रियायां द्वयोरपि संबंधात्क्रियाभेदो विशेष-
णानामथावृत्तः षड्भिः षड्भिः पावनमुपपद्यते। यत्र द्वितीयस्यां गततायां संस्कार-
पात्रमह्नितिस्वाध्यायग्रहणोभावेवाकर्त्तव्या॥ ॥उपांशुंचग्रहणं॥ तिवाचस्पतये देवे
देवेभ्योमधुमतीरिति। उपांशुं अंशु संज्ञकं ग्रहं गृह्णाति॥ वाचस्पतये पवस्व देवो दे-
वेभ्यः पवस्व मधुमती नरस्त्वेभिर्यैर्न्नैः। प्रतिमंत्रे ग्रहणं विभागः॥ ॥प्रतिप्रस्था-
तदपुर्न्नं संस्कारावस्थानावगतिर्हि विनियोगाधीना पावनविनियोगः॥ ता

श्रु८ वस्तुसिद्धेषु संस्कारोपपत्तेः। पश्चात्प्रयोक्ता दर्शितस्यापवायनाद्दोय तन्मंत्रलिंगादिति
मंत्राणामभिधानव्यापारान्ता नविधेयार्थकृत्यमपि संभाव्यते। ननु यदि हि नाप्यभि
८ धायकत्वाद्यरभिधत्ते तद्धि हितमित्यवधारणानुष्ठानमेवोक्तिविहितं भविष्यति। नन्वनवगतस्य
8 पन्यासो नहि प्रत्यक्षेणानुमानवाक्येकैकस्यानुमानोत्पत्तिरेवाशंकि नु शक्यते। यावद्धि मंत्रः
स्वप्रामाण्यापादित्वविधायकं प्रतीतं कल्पयति तावत्प्राङ्गुरधायिकं प्रामुख्याविषमोवभ
द्धुरति नहि यथं हि स्वं कथं कल्पोनते न मंत्रो मुख्यार्थे न समुदायं लक्षणपि त्वाभिधत्ते।
अथ यवाग्रहणे आग्रहणे पावनन्नयमस्ति। पश्चात्कोशेहलांतरेवन्न त्रयेणाप्युपमानमु
दकं त्रिःपर्यंतं भवति। तत्र क्रमेणाग्रालिद्धपसंवंधएवैकैकस्य पावनस्येत्सयं श्रुत्या।
मित्यपयपद्यते। यत्तु कर्केणाद्धिलपकृत्यमर्थनं कृतं तन्निरूढक्रमपक्षे युक्तमिति रित्यार्किं
विकरं नचान्यत्कृतं प्रोपन्यासः श्रुत्यपगान्दानेनवाशब्देनपर्वस्यव्यावर्त्तितत्वा
त्॥ ॥ पत्रं हृत्वा तं सोमेनिरध्यमतियावना यथमाला नांभन्स्पन्तरंतिसोमेयुनर्निद
ध्यमता पविमिन्द्रापासादनप्रयाएं श्वेतपविमपोः परिच्छेदोषवते यानि॥ इति ग्रहसा
दनमिति तदनयोः प्रतिषिध्यते आसादनमिति॥ ॥ अभिचरं आदरं सादयेद एम०
विमृजन्त्रमुष्यला प्राणाएं सादयामीति। अभिचरत्नेनावासादयान् अमुंव ८
न्हसेन अमुष्यला प्राणामित्यादिना। अंतर्यामासादने उदानमिति प्राणाम्हुने

अमुथत्यन्नामा निर्देशो द्विवत्ः॥ ॥पाणी नाचापि दक्षमन्त्रमुष्य त्वा प्राणमाप्यद
क्षमीत्यत्र नमित्यनर्थामं च शब्दाद्भिचारः॥ अत्रापि पूर्ववन्नामादेशः॥ ॥स्वाहेत्यु
क्तौं वर्तनीति कमिति निष्क्रमणं हविर्द्धानात्॥ ॥अन्वारभेतेत्यस्य प्रदापहोतृचमसं॥
।अन्यस्मिन्प्रसूतना परत्वा च मन्वारभेते धर्पुं॥ ॥वरं च ददाति च। क्रिप्रेन दर्भग्रहं
जुहवति निश्रुत्यकमेवं वरं वृ वाग्रहसमप्यर्थस्य समासस्य नेतरभावित्वात् ग्रहहोमेत्र
र्थं वरं ददाति च। पश्चकर्के क्रिप्र नोयजुः सिद्धत्वनोपहूतः समाप्तु याति निवरणां
तेषु तः सवनएव वर्षं वे यज्ञः समसायपनि निष्पत्या जग्ग्यन्त्र ग्रहेस माससि स्तुत्या
समाप्तिएशंसनीया। यनु द्विष्युनरंग्रहमिति ग्रहवचनं न जरद्वयवैर्थ्या थमाणपह
वचनमिति तदयुक्तं। पुरुषार्थे यदि त्यागकारणाभावात्। न च समाप्तिएशंसनीया
स्य समासस्यानस्यापि नत्वात्। स एषो यन्तर्गृहे तथैव यज्ञः संतिष्ठतइति मृतार्थानां
स्वार्थे प्रामाण्या प्रयणे चेन्न द्भवति। तच्च यथार्थमाश्रीयते। तद्दिसंस्थितः सर्वए
वात्रेति कथमसंस्थितस्यैव प्रार्थना॥ ॥स्वां कृतनतिउ ल्यायात्रमनामार्ष्टि यात्रा
द्धहिर्गतं सामम् इमाजीनेन मध्यं प्राययति॥ ॥प्रथमपरिधमपउपास्वं पाणीं प्रा
गुपमार्ष्टि देवेरप्यम्बति। उपमार्जनं हि करस्यान्तर्भागः तत्राह सामका लिसा निमार्ष्टि

अ० ८
१

ते ते नाध्वर्यु लात्यरि ओर्हृ ल सप्राङ्मुख पनं घर्ष रो नोयमार्जनं देवेभ्य स्त्वेति प णुकर्के लाहस्त
स्याध्वलात्यरि ष्विरवस्थाने नमार्जनमुत्तानग्रहस्ताङ्गुष्ठे । तदुच्चावलमुकपुनयाव
कतरमिनितनिरत्नं ॥ ॥वासउत्तरेण वाङ्गुष्ठ भिलष्ठमं श्रुमभिचवनेज्ड्गुपाद्वाएं
शाविनि ॥ वासस्करसिवाद्धो श्रा एं श्रुंलयंत्रुङ्गुपादवाएं शवित्यभिचरना अस्मावि
तिनामादेशः ॥ ॥ आग्रयणाम्बाल्याएं शेकदेशमासिव्याएं श्रुं प्राप्यतिरनीयस
वनाय । शेषस्यैकादेशः ॥ शेषश्रामावेकदेशमेनेय घपकृभयथासंभवस्तथा
पि शेषस्ये कदेशोयुक्तः । इतरास्मिन्नेकदेशश ष्टस्यावेयर्थ्यात् ॥ शेषस्यैवैवं स्या
त्वात् । शेषस्यैकदेशमायपरणम्बा स्यामासिव्याएं श्रुमाम स्यकुंडलीकृतं तनीयमव
नार्थीत त्र्यप्यु स्याति शेषविभागः संस्कारार्थः ॥ ॥ प्राणापतेवियात्र सादनं मुग्वा
नएवोयांशः ॥ ॥ उपाएं श्रु सवनं पाणिनायम ज्योर्द चं व्यानायदले ति सपृं स्पर्श
॥ उपाएं श्रु सवसंयावाणां सोमलिसं यागीतिलेनमा र्जमिला उदस्म स्वंसारस्येच्छा
नापचेत्फपांश्रुयात्रसंस्पर्श ॥ ॥ उपविष्टयोरभिषुणवंति च त्वाः पर्युपवेशनस्मा
मर्थ्यात् । कृत्स्नकाभिषवउकरदोनी महाभिषवाणु चोत ॥ अध्वर्यु यजमानयोरु रम० ९
पविष्टयोस्त्वारोभिषुणुयुः । नच भिषुणोतीत्येकवचनं निर्देशस्य दर्शनात्राप्य

ध्वर्योः संभवति। अथाप्यभिषवणे पर्युपविशंतीत्युच्यते तत्र सर्वत्र उपवेशनेन स्यान्न
त्वेवं संभवति। एकवचनो नुविपतप्रहारे तु स्त्रकाभिषवस्य कस्यैवाधित्वाचेन तद्
र्थी। ननु यविष्टपोऽध्वर्यारः स्त्वनुपपन्नं अध्वर्योस्तु नो पावशनेच नु स्रोममावांत॥
सत्यं उपविष्टग्रहणेन नाध्वर्युरुपविशस्यते किं त्वध्वर्योरन्यत्रागतिर्वाप्यते यजमानस्य च तेनाध्व
र्युसहिताश्चत्वारोऽभिषुण्वन्तीत्यर्थः। अपि चाध्वर्युयजमानयोरन्तरत्रोपवेशनं विहि
तं। अध्वर्युपरस्त्रायां परीत्यपद्मपविष्टयोरिति तिनस्यान्न सर्वेध्वर्युयजमानयोः पूर्वाभिष
वे चत्वारिताचोलारन्तरत्नघ्नाति ग्रावाणामेककरत्वपः कश्चिदनियमेन चतुर्थः स्यात्। तेनोपविष्ट
प्रहरणेनानयोर्यत्स्तु एवं शनेव्यापारः सम्प्राप्यते॥ ॥ आप्यायनं नोभिषवद्वितु पर्यायः। त्रि
भिः पर्यायैर्युक्तोऽभिषवः स्यात्। तेनाभिषवस्याप्यायनं कर्तव्यं॥ ॥ मन्त्रा। नात्रमियत सं
ख्याः प्रहाराः। किन्तु निश्चय एव॥ ॥ पर्यायेषु निग्राभ्यासेचनं। त्रिपर्यायोयोभिषव उक्तस्त
त्र पर्यायस्य पर्यायस्यादौ निग्राभ्यासेकः। ध्रवात्राम्भेतु निकर्तव्यः। एवं हि सति तत एवाभिषू
यमाणः॥ प्रथमः च्छिति सर्वं च प्रथमं त्रिः संजलपर्यवसे कोऽस्तु तेन द्वितीयाभिषवस्सामो
चनाय लमितिन सहेपुनरासवनीयं॥ पञ्चप्रथमेका पृथक्त्वात्। त्रिपर्यायेभिषवे प्रथ
मपर्यायादावेव निग्राभ्यासेचनं पुनर्भवतीति त्रासि ता त्रिपर्यायाभिषवेऽपि। वक्ष्ये

अ०८ १० ग्रासि त्त्वा सोमरस संभृष्यापि अवैव भवतीति ॥ द्वितीति ॥ द्वितीयतृतीयपर्याययोरप्य
र्थं साधयति ॥ ॥ निग्राभ्यांते सरसानंशून् संभृत्याधवनीये च प्लावयाहरति
10 प्रति अभिषवमंत्र आप्यायनं विहितं प्रतिवर्गं च निग्राभवाचनमुक्तं पूर्वाभिष
वावर्गो भ्राभिषवो नेतव्यः पसोमग्रहणात् ॥ प्र तृतीयेन अभिषवे पर्यायश ब्दः
प्रत्यकोभिषवे पुनरेवं त्रिरभिषुणोतीमनेन निनमिरलांनद्वचवर्गकाथाम
नात उक्त लेनात प्यायननि निग्राभवाचने पिहृवक्तृत्वान दंते सोमरसंयति पुनास्ते
मांशूनाधयसंभरणीयात्रेण आप्ध्वनीये निप्लायसर्व त्रविलो धपुनः पणि
पुवापात्रेणोदानीयम्चानेनिरस्यति ॥ एवं द्वितीयं ॥ एवमेवापरमभिषव कर्मद्वि क
र्त्रर्थं ॥ ॥ पूर्ववन्निग्राभ्याः निग्राभ्याणामासेकः प्रथमपर्यायादेवैवकर्त्तव्यः ॥
अथवा पूर्वलाद्यभिषवीनरे पिसिद्धनुसह्वावस्थेने ॥ अथवा निग्राभ्याभि
तं वाचनं पर्वेवरहितोपि भवति ॥ ॥ पूर्वं वायांशुं गृहीत्वाथाप्यनसंभरणो कृ
त्वा लाघवार्थमुच्यते ॥ पूर्वाभिषवएव सा वाडपां शुग्रहणं कृत्वा कृत्वा आप्याप
न संभरणं चनास्ति ॥ अवाभिषवे कुर्पात्रा नुतः ॥ कृतचाद्भिषवस्य कृतो ह्यभिष ए.म० १०
वपांश्च र्थः ॥ नहि कृतेनास्य फले निवीर्यस्यपुनः करणं तत्फलायपुज्यते ॥ तस्मा त्प

वास्मिन्नेवाभिषवे संस्कारद्वयमाप्यायनपर्यन्तं तदर्थं नाभिषवावृत्तिः कर्त्तव्या। एवं तर्हि
पर्युपवेशनं वाध्येत तत्राह॥ ॥ धर्म्ममात्रं पर्युपवेशनां प्रयत्नपर्युपवेशनं तदृष्टा-
र्थं पदपदं पर्युपवेशनवत्॥ ॥ अभिषवविपर्यासो वा। अभिषवयोर्वा विपर्यासो
भवेत्॥ महाभिषवः पूर्वं पश्चादुपांश्वभिषवः। ननु अभिषवे किमाप्यायनसं-
भरणे विपर्यासेपि स्यातां उत नेति स्यातामिति ब्रूमः॥ अभिषवशब्दप्रयोगात्
अभिषवविपर्यासो वेति नाभिषवशब्दः प्रयुज्यमानो वभ्रथशब्दवन्म-
हाभिषवधर्म्माऽप्यपि ष्ठापितेति ब्रूमः। पद्येतो हुत्वा कोऽभिषवे स्यात्। न तर्हि
पूर्वो वा पाशुं ग्रहीवा आप्यायनसंभरणे इति ब्रूयात्। न च विपर्यासमृत्यु पातं प-
धा प्रथमोपवेशने द्वन्द्वस्य मध्ये द्वितीयोपवेशने न्यस्यात्। तेन प्रथममकृता-
नावितिद्वितीयाभिषवा॥ भावेषु मध्ये विधेरस्मामाणपंमाभूदिति नित्यमभिष-
वाप्रयत्नेन पूर्वेन पूर्वेऽभिषवेन योरनुष्ठानं प्रकल्पेनानारंभ्यत्वादित्येन न गुणं
चारितार्थ्यं कं गुणप्रमाना वृत्तिर्गीतानेन नाम्नापवाप्यायनं न च पश्चादूपातस्येति
न भवत्याप्यायनं हुत्वेके॥ ॥ अभिमृष्टादन्नं अनपत्यष्यान्यायात्पश्चात्पू-
र्वयोगात्। अभिमृष्टान्तो मादन्नं अभिषवार्थं सोमान्नं अनपत्यनियाम्या

श्रु० ध्रुवपात्रान्तरेण कृष्णमहाभिषवः सर्वे कर्त्तव्यं ॥ कुत एतत् । आनुपूर्व्ययोगात् । आनुपू-
११ र्व्येणाद्येन योगः सर्वं प्येत श्रूयते । पाठक्रमेण ह्यनुष्ठानक्रमो भवति । पाठो हि प्रथमं
तेषु प्रथमं महाभिषवस्य पश्चात् क्षुल्लकाभिषवस्य पाठ इत्याह तदनुष्ठाने आ-
नुपूर्व्यं तरेवं युज्यते यद्यभिषवनिपर्यासो भवेत् । अथवानुपूर्व्यं महाभिषवे सो-
मवाप्य कृत्यं नियाम्यं वा कृत्यं चाहसीय स्वल्पं । एवं चानुपूर्व्यं महद्रूपस्य पोषकं स्या-
त् ॥ अथवोभयमन्त्रपाठानुपूर्व्यं युक्तं स्यात् । अनान्तरस्य वाभिमान साम क्षा-
त् । अनान्तरसस्य सोमस्य सोमाभिमानं भवेत् ॥ सोमवृद्धिर्भवति ॥ यदि हि सौ-
म्यस्यानभिषुतो महाभिषवे प्रयुज्यते । इतरथा पदप्रयुज्यते तदभिषुतः सोम
एव न स्यात् सोमस्य चाभिषवो विधीयते न तवंति कं । अभिषवाय मयपूर्वी
पाव युक्त एवम भवितुमर्हति । उक्ता आप्यायनहीन नूनं अल्पार्थ ह्यपकर्षणं
सामर्थ्येनाल्पान्महतः । अथवाभिमानं हिंसनं । अनान्तरसस्य सोमस्य जी-
वतोऽभिमानं हिंसनमभिषवणं समर्थं प्रयोजनवत्स्यात् ॥ रसादानार्थं हिंस-
न हिंसितस्य रसादानमाहिंसनमसमर्थं स्यात् । अथवानान्तरसस्य सोमस्या- एम०
भिमानं समर्थं सामर्थ्ययुक्तं । अत्राप्यभिमानं हिंसनमभिषवः षड्भिरवामादा ११

सोनयस्य प्रकृता नामभिषवो नास्ति शेषस्य सर्वस्याभिषव एवतन्त्रोभयाभिषव
निर्वृत्तौ स्यात्॥ यदि महाभिषवः पश्चात् स्यात्तर्हि तदर्थमपकृष्टः सोमः उंश्व
भ्यामभिकोमीति सर्वे सोमाः पवित्रपूतान स्युः। न चास्य प्रतिग्रहणं तु एव षडं
शवः केनपूतास्युरिति। षडंशु विषयस्य पूर्वत्वान्न स्यात्। अन्ताच्चास्य चाभिमानेना
भिषवणामुक्तं। षडंशुव्यानीति कृत्स्नस्य तस्य सोमस्य सामर्थ्यान्माणयान्महाभिष
वः पश्चान्न स्यात्॥ ॥ऋजीषभावाद्वायव्यं वास्मिन्नथायान संभरणे नाभिषव
दूयमिति यन्तत्रपूर्वहेतोः॥ ऋजीषभवनं सोमस्य पत्न्यतो ऋजीषमुखेषिति। न च
नियतप्रहारणे एकस्मादेवाभिषवादृजीषः स्यात्। अथैवैकस्मिन्नभिषवे नि
वृत्ते स एवान पकृष्टो भेषु पनतर्हि न सोमोभिषुतः स्यात्। ऋजीषभावाच्छब्दानामे
वत्॥ तेन नैक एवाभिषवोन चानपकृष्टः सोमेषु श्वान्महाभिषवो न च पूर्वमंश्वभिष
वइति॥ ॥ग्रावाद्द्रोणकलशमृजीषमुखेषु द्विषु निदधात्यनूनाः। द्रोणक
लशं त्वभिषवणचर्माण्यवप्रोह्य पूरपिलायावसह तानारोनिदध्यकः। ऋ
जीषः ऋतोपेमखेस्तेषमुखेषु। ऋजीषक्रियामाणोयो रसोद्विध्वः तत्रा
॥ पवित्रं वितनचं तत्पुरस्तात्। चशब्दा द्रोणकलशे। उदगग्राविति शेषणादन्यत

श्रा० ऽतोऽदशमुभयतोऽदशेषु भपतः पुांतर्यामयोरेव स्थानादेकादिगवप्करणं न स्यात्॥ तत
१२ श्चागङ्गभि॥ ॥ स्वपं वा कुर्वमु। पघ्रू हानारोन कुंर्वति। तर्हि स्वपमप्यर्मः॥ कु
र्यात्॥ ॥ आप्यवनीयाद् अनानिग्राभ्यां स्थापि चति। ताः पवित्रयजमानः॥
आधवनीयादुरं चनेनीत्र नासोमं निग्राभ्यामुसोदके होतृचमसे निनयति॥
निग्राभ्यां पवित्रे यजमानेनिनयति॥ ॥ ततोग्रहग्रहणमाध्रुवात्॥ ततो धारा
सोमाग्रहणांग्रहणं भवति। अंतर्यामाणामारभ्य ध्रुवपर्यंतं। नतृूपांशुव
दतिदेशात्। मुषिग्रह एवांतर्यामः॥ किं न स्यादिति तदुच्यते। तं वहिः पवित्रा
दित्यूपांशुग्रहे तमंतः पवित्रादि अंतर्यामे। अत एवांतर्यामो अत एवांतर्या
मग्रहणोवि ध्यानान्मारुतनोग्रहणमाध्रुवादित्युक्तमाने अंतर्यामोपितत एव
र ध्यमणे सोमा दुहीतव्य इति मि ध्यति॥ ॥ माध्यंदिने च यं च पृथमान। श्रुक्रा
ही न्वपांचमाध्यंदिने सवने ध्यमणे ग्रहणोपात्। मह्वनी प भ्रवनर्थः॥ ॥ श्रु
क्रो द्रुणाकलशो। द्रोणाकलशेपः सोमः सगुक्रसंज्ञोज्ञेयः॥ ॥ ततोन्येनाद एम०
शे। येषां ग्रहाणां न ग्रहणास्थानमादिष्टं ते द्रोणाकलशाद् गृहीतव्याः। समा २२
न्येनोपरिष्टे स्थोन्ये सर्वे ग्रहीतव्या इति विशेष्यं तेनादशरात्रेन॥ साविन्त्रपा

त्रीवत्सहोमियोजनोपकृतीणानाश्रपणात्॥ अपकृतां एणाःकालमभ्यस्याद्विना
श्रुघ्नाः॥ ॥एतन्मतश्रवमस्नात्॥ त्रिस्वपि सवने षुग हीयात्॥ ॥तृतीयसव
ने वै श्वदेवं पूतभृत एव गृह्णीयात्। नन्वत्र क्रव्यमिदं पूतभृतियाव ॐ श्रु काभा
वादितिपात्मनस्येव सद्भावात्। संख्याश्रुत्यनुसारील प्रदर्शनार्थं श्रुतिरेवके
वलमनुसृता॥ ॥आनादिष्टं भ्वोहायनश्रुते:। अनादिष्टमष्ठा नादृतोपिवि
कल्पेस्य नग्रहं ते द्रोणकलशाद्धा इहो नयन श्रुते॥ इदमेतन्मति सामान्येन स
र्वेषामुन्नयने श्रूयते। अग्रिहि देवेभ्यउन्नयं त्यनोमनुष्येभ्यातः पितृभ्य इति। म
नानिर्दिष्टस्थानानामेवैतदुपपद्यते॥ ॥दशापवित्रेणाग्रपरि मृज्यपरिमृज्ये
षतेयोनिरिति ग्रहसादनं॥ दशापवित्रेणोभयतो दशेनगृहीतं ग्रहं परिमृज्य
एषते योनिरिति ग्रहं सादयेत्॥ ॥नायोनिकेषामेषां ग्रहाणां ग्रहणामंत्रपा
ठक्रमे योनिर्नपद्यते तेषां नयोन्यात्यादनं कर्तव्यं। अनाम्नानादेव परिहि
यान्यासादनं स्यादाम्नायेनान्यग्रहवद्योमिः॥ ॥सर्वे ष्विति वाक्यावि शेषा
पदेशात्॥ अनाम्नात योनिकेष्वाम्नातयोनिकेषु च सर्वेष्वपियोन्यासा
दनं कर्तव्यमिति वास्य आह कुन:। अविशेषेणाहि योन्यासादनमुच्य

श्रु० ते। अथयपघोनोसादयतीति। तथदुषयामेनग्रहाणगृह्णंतइतिग्र॰हमात्रोपक्र
१२ मेणयोन्यासादनमुच्यमानं सर्वग्रहसाधारणं पूतीयते। तेनानान्नातयोनिके
13 ष्वपिपूतीयते॥ ॥सावित्रश्चग्रहपूतिषेध्यस्त्र॥ आम्नातयोनिके सावित्रग्र
हेऽऽनुग्रहे च पूतिषिध्यमानं तत्रापिप्राप्तिंद्योतयति। पूतिषेधोहितत्पूर्वक एव
शास्त्रेभ्यावि शेषोपदेशादेव। तेनसर्वग्रहणांहामार्थमहोमार्थं च योन्यासादनंभ
वेत्। ग्रहणोपयर्म्भलाभिनवाजपेयेसद्दशानां योन्यासादनं सुरग्रहाणामपि
॥ ॥पूतिवषट्कारं हुत्वावषट्कर्तुर्भक्षहरणं। पावंनोवषट्कारणेम्ब्रुवषट्कारं वषट्का
रंपूतिंहुत्वा एषस्यवषट्कर्तुर्भक्षार्थंतन्नेति ध्यावानयनंकर्तव्यं॥ ॥यथाह्वं
चमसाश्चमसानयिभक्षार्थंहरेनाम्नायानति क्रमेणयोयस्यचमसस्तंतद्भक्ष
णायनयेत्॥ ॥षषट्कर्तुर्वायव्येवध्रुतिसामर्थ्यात्॥ चमसानामिषयंवषट्कर्तु
र्भक्षार्थंहरेत्। कुतः वषट्कर्त्तापूर्थमोभक्षयतीति वषट्कर्तुः पूर्थमभक्षणमे
वं संगतार्थंस्यात्॥ ॥उन्नेतान्नयति समाख्यानात्। उन्नयनेसोमस्ययात्रां ए म ०
तरेनपल्लमनिर्दिष्टमन्वेत्राकर्त्तव्यं कुतः समाख्यानात्। सम्यगाख्यानमवप १२
वार्थयोगस्तस्मात्॥ ॥उद्गितातर्यामग्रहणमुपयामगृहीतइत्यपाहंभ्रु

वता। उदिते। अंतर्यामं गृह्णाति उपयामगृहीतोस्यंतर्यच्छेति। उपांशुवदिति अन्वा
रंभादि॥ ॥आम्नानाम्नातवरशेषासेचनवर्जं। यन्मंत्रपाठे उपांशुनेत्यमातेना
भिन्नयद्यामग्वाहा गमनमंत्रे देवां३ंशाविति। वरवरणं दानं च॥ ॥प्रथमे च न्यस्य
न पात्रेणोनापूरन्पनू। प्रथमेयाति ध्वावपिन्यक्कुरतापूस्यग्रयमार्जनं च॥ ॥उपा
ञ्ं शुसवनस ञ्ं स्यथ स्योदना पत्वोतिमात्रसादने। उपांशुसवनसंलग्नं पा
त्रासादनमस्तनायत्वेति॥ ॥ऐंद्रवायवं गृह्णाति आवायविति। इंद्रवायू इदेवंतं॥
अपगृह्य पुनरिंद्रवायू इति। ध्वाणतोऽन्यत्र गृहीत्वा पुनर्गृह्णाति यारिंद्रवायूइ
ति॥ ॥मैत्रावरुणमयं वामितिमित्रावरुणा देवता। अयं वामिति अत्र यस्मे ह
छूपपामनः पुरस्तात्। पारुस्तायुरेहरुसंज्ञा॥ ॥पयसा श्रीणात्यनेन कुशाव
नद्धूपणयाव पमिति। श्रीणानं द्रव्यांतरसंसर्गेणाम क्षोकरणं। ननु तघेद
वात्र पयसत्न्मि न्नस्येति षष्ठ्याप पसोमित्र संवंध्यावगमान्नि त्रस्य च देवता
गणोयाठा द्वेवतालिंगात्वा द्रव्य देवत संवंध्यावगमेषाग स्येवनां तेएपकप
तपाकामात॥ ऐंद्रस्तानाप्यं पात्रद्रूपवधोगपधेतरमपिपात्रद्रूपं भविष्य
ति। तत अश्व पयसो ध्वर्मोभवितव्य मिति उच्यते। भवेदेप्रद्रवघाद्रूपन्
त्पनं त्र तपापद्दितद्रूदेवतंनिरपेक्षान स्थितोऽस्याग्नितोरैंद्र द्दाप्विरं द्रंपयरति

श्रु॰ ८ १५ 14

स्यात्। अत्र न मैत्रावरुणाभिनिपरस्परसव्यपेक्षयोर्लिङ्गतो ऽपि ऐन्द्रं पयः इति स्यात्।
मैत्रावरुणग्रहे देवताचमस्यते। न मेव ग्रहमेनमिति द्विती यांनेनाद्विश्वपसंस्कापीचेन
संवध्यस्त्व थेनग्र गुणाविभक्ता पयः संवं ध्यं त्व वोनिाप नुशेषाविभक्ताः संवं ध्यप्र
त्ययाद्देवतानुमानमिति नन्वन्य त्र शिष्ठेनीभयो र्देवतामावेनवाप्यितं। पय त्त
मित्रस्य देवतागणाम ध्येयाठाद्वित्रिग र्लेन दयुक्तं। नाहि कानिचिद त्त एणाविशि
ष्ट कर्मावस्थि तानि देवतास्व रूपं येनानि यत शेषत्वयाठ निर्बंध्यनं स्यात्। एतानि दे
वतालिंगानीत्येनावन्मा त्रमेवा च्यते। नेन पत्रपूर्वल पूर्मारणावि रो ध्येन भवाति
नैत्रेन द्विं गं। अतोपम र्थवादः अपराविपिलावकः सोमएव वहणस्येति स्पष्ट
मर्थवादत्वं। नहि वरुणस्येव सोमामी त्रस्य थैप त्रस्य देवतालावगमानात्। नच
देवतात्वावगमात्। नचदेवतात्वाभावेऽ प्य संवं ध्येन भवतितस्मात्लपूर्द्दयं पयाति
॥ ॥एवङ्गं सर्वत्रग्रप्रयोगं पत्रपत्रमं ध्या दे ध्रुपणां नत्र कुशावंतर्ह्यापकर्त्तव्यं
॥ ॥ ध्रु ग्रं वैल्वेनमानं पूर्लथेति ध्रुक्र सशकं वै कंकतेनवे ल्वेनवायात्रेणतस्म
त्वयेति गल्हितानि॥ ॥ अंयवेनइत्येको ग्रहणोमंत्रविकल्पः॥ ॥मध्यितमयंवे
नइति। अयं वेनइति मंत्रेण॥ ॥सन्तुभिः श्रीणात्येनं मनोनयेषु ति। एनं मंथि एम॰
नं॥ ॥ अयपणां ढ्या हूरयोरयं देवासइति। आग्रयणसंज्ञकं ध्यागापा १४

त्।। ये देवासस्त्रिग्रह्णीयान्। किमिदं द्वयोरीतिना: पवित्रग्रहणं द्वयोर्द्वयोर्मे
देवासइति। आग्रयणसंज्ञकं ध्रुवाद्वयान्। ये देवासस्त्रिग्रह्णीयान्। किमिदं द्वयो
रितिना: पवित्रपजमानस्तनोग्रहपणमा ध्रुवादि न्यकयेव ध्रुवस्याग्रहणंवि
ध्रुवनाद्विति यस्यान्नभावात्। कथमर्थः। न चायपसाम्बात्व्यासिक्तशेषराध्रु
रांतरांतरीभविष्यतिग्रहणं पवि ध्रुवनाभावात्। न वासिक्तस्य पात्रांतरेवस्था
पनं विनेनत्पात्रेन ग्रहणाद्दीपानने न ध्रुवास्यात्। संस्कारणे नाशो कमित्यकं
पुनरव्यक्तीनाम द्विनयात्रे ग्रहणावपूर्वं तु नशेषमा ध्यापि ग्रहणं तु र्थः। न चोन्ने
तुर्द्धरांतरं भविष्यति। नि। ग्राम्याम्बासेकविध्रुवनात्। न च यवित्रेयध्रुवग्रहपा
त्रसेकयिनतो ग्रहीतो भवेत्। पवित्रन्त्र च्यकनाद्विग्रहणाविध्यानना त्र त्र च ध्रु
रेकात्।। न चैकस्यासेकः पवित्रे परस्परग्रहणे निव कर्व्यं ननो ग्रहग्रहणामिनिति
पमभंगात्। तस्माद्वयोर्द्वयोरिति न्यपयद्यतोऽन्त्रो व्यनो। शेषस्य संस्क्रिया
शक्तिरातान्यग्रहपोग्यता। अभावादन्यहोमस्य ध्रुवद्वपविध्रुवनतः। पवि
त्रेणयथाद्वरे शेनोत्रो भविष्यति:। ननु तं पवित्रं स्यादभिनो ध्रुवस्कादूर्ध्वं होम
मस्यनपनेकस्काउत्रेनु: यथा तु च्यनेऽतु च्यनेयुगपक्तृहस्तया सति भवेत्रत्। ध्रु
वमूलं चं नाभिः स्यात्रवनाभिदूर्ध्वं यतः। सुवर्मीनाभि त्र स्त्रोसिनध्रुवौ के वप्नुवर्ति

ते। प्रातरुद्गानतः सोमः शक्यतेयदुद्गोरीति। प्रातरुद्गं पवित्रान्ततनोवश्यंपूर्कल्पते॥
श्रु ८ दशापवित्रेणाप्रपणाम्रपग्रहत्रिरिं कृत्यसोमः पवतइति सकृच्छ्यंकण्ठे दशापवि
१५ त्राविघ्सग्रहो चाग्रयणाम्बालीत्रिर्हिंकारं कृत्वाशिषं समदूपातृ। अस्मै सुन्वते यज
15 माना। यतिसमवेनार्थत्वादहः सचे॥ ॥प्रथमम्बानेनप्रादिवतादेशात्। विश्वाभ
स्वादेअपदृश्यतोदेवतादेशात्प्राक् सोमः पवतइत्यादि प्रथमम्बुनेनमंद्रस्वरे
णापठनीयो॥ ॥प्रातःसवनेवोचैः कर्म्माणि। मंद्रस्वरेणकर्त्तव्यानि। उपांशु
लं पत्नुषाम ग्नीदृश्योनिग्राद्येनामुखेषु प्रातेत्रमं त्रम्वरविध्यनंमध्यमेवनमा
ध्यंदिनोमाध्यंदिनेसवनेनुचैः कर्म्माणिमध्यममूरेणाकर्त्तव्यानि॥ ॥उत्त
मेणा तृतीयसवनेउच्चैः कर्म्माण्युत्तमेनस्वरेणाकुर्यात्॥ उक्थ्यं मुपपामग्र
हीतइति। उक्थ्यसंज्ञकग्रहं॥ ॥ध्रुवमस्यानंदिवइति। ध्रुवसंज्ञकं॥ ॥आहि
मादस्यसुन्वमत्रपुरीषकुर्य्यात्॥ अस्य ध्रुवस्य होमांतं पावद्यजमानो म
त्रपुरीषेन कुर्यात्॥ ॥वैश्वानरं खलु ज्ञानस्य ज्ञानन्निच्छता। अथवा ध्वार्यएव ज्ञाना
ति। सपदिनं चरके स्यावापतोवानुब्रुवीत। यजमानस्यनं च मेसवनयेदिते।
आधार्यादि क्लृप्तौ यो पिलम्पतो अन्यथाग्रहीतोत्येनावतोक्षेपतः कुनश्च ना राम०
र्यो ज्ञातव्यामेतिविदितं स्यादेव॥ ॥ एण्णं म्बालीम्रहणा म्बुलीय हणा १५

ग्रपणादीन्पात्रस्पर्शो गृह्णीयात्॥ ॥अत्र आज्यं पूर्णहोमे हेमकलशं कृत्वा सर्वमाज्यं सिंच
ति श्रुच्चन्तु॥ ॥एवमेव सोमेनाध्वर्युरेव पूर्णहोमे हेमकलशं कृत्वा होतृ वसमस्तसोमं सं
वेसुच्चरन्ति हेमकलशे आसिंचेत्। पलेकम्। अत्र अपरोनसर्वग्रहणानंतरं एव
रैवमध्युलीयग्रहणाय पूर्णमलंवि एवमपरेण हेमकलशं परणं कर्कोक्तिनः पतीयते
ननत्रत अपरणो गृह्णीतीवचनात्रिराकृतं तेनोक्त एव स्रक्रुहे होम्यायात्
॥ ॥अध्वर्युश्रुतिप्रश्नेऽत्र प्रस्तोतुरपृतिरेव श्रुच्चन्तः समन्वावद्धाने च्छामंति
। हविर्द्धानानां॥ यथाविच्छेदेन स्यात्। तथा समामगमन्वारब्धः॥ ॥ अध्व
र्युः प्रथमो यथासंख्यमितरे। अध्वर्युः प्रथमो निष्क्रामेत्। इतरे च यथासंख्यं स्थाना
नतिक्रमेणानिष्क्रामेयुः। एवं निपाते नियमाभावाद्यथासंख्यमिति॥ ॥कृत्वा
वा समवारभेरन्ना प्राग्घामाद्धव ह्वयमाणा होमो त्तरं वा॥ ॥पलहृतिविपुषा
हुं होमं जुह्वति। विप्रुषां हुं होममिति संज्ञा पलहृतिजुह्वति॥ ॥ अध्वर्युर्वा
। केवलो जुहुयात्। जुह्वतिवा सर्वे॥ ॥वेदिं हरणे अध्वर्युरेव हन्ते॥ ॥प्र
क्षा उदंचो गच्छंति। नमो भूतानामिति शपेन चाचालं प्राप्ताणच्छन्ति॥ ॥
अन्यतरतणं वा बालेप्रास्यति देवानामिति। आग्नेयदिग्हरणापरिकं चात्वा

पू० ८ लेप्रास्याते।रवावामिनि॥ अथान्हर्णां पुरस्तादितान् लक्ष्मीं। एतरत्नणां पुड्ता लक्ष्मीं पुर
१६ स्तान् लक्ष्मीं निरस्यानिमं द्रुतुपदेशात्॥ न लक्ष्मीमेव तेषु स्तस्यैवा ध्यानात्॥ ॥जप
सु सोमः पवत इति। पवमानो पाकरणं प्रयच्छेव सूत्रिषपि सवनेषु पवमानस्तो
16 त्रोपाकरणं प्रस्तोत्रे तृणं प्रयच्छन् सोमः पवत इति कुर्यात्॥ ॥अथवर्णो वा।
मंत्रो ब्राह्मणे नैवोपाकुर्यात् ग्रावेदिद्रोणे अथ पुरस्तात् प्रास्यत्ये देवेदः पुनरथ
हणमपाकरणोपत्कपोः प्रास्यर्थे॥ ॥कुशमुष्टिं वा॥ कुशमुष्टिं वा प्रय
च्छन् सोमः पवत इत्युपाकरोति। ननु सर्वेष्वि न्यवाच्यां अनिर्देशात् सवनत्सिद्धः
नथाहि। सम चारस्य निष्क्रमणादि करोत्याग्नीध्रनिविष्टे यूपादिनिमाध्यन्दिने
सेम चारवनिष्क्रमणादि करोति माध्यन्दिनवदित्यादि तृतीयसवनेनेनातिदे
शात् सर्वे धर्म्माः प्राप्नोत्यग्निष्टोमस्य त्यागपात्निप्रकारः सर्वेषु सवनेषु प्राप्तस्त्वापि
यापं प्राप्नोति। तथोत्तर एव पि प्रकारो प्राप्नुतः॥ तेनोत्तरयोः सवनयोरत्र
रे प्रकारो माध्यन्दिनातिदेशात् सर्वेष्विति निर्देशाद्धि सर्वेषु सर्वे धर्म्माः प्रवर्त्तते। वार्य तम०
ते सर्वग्रहणात्प्रकारद्वयमनन्तरं॥ ॥प्रत्यङ्मुखा उपविशन्तः पुरस्तात्॥ अ १६
थ पुष्पतिप्रमुखादि यजमानाः प्रक्रान्ताः प्रस्तोता च प्रत्यङ्मुखो भवति हि वचनात्

निर्दिष्टश्चोपंनजायते। तेनोद्गातुरुपविशन्तीति। ननु प्रथमया अनुख्यान्त्वा
द्ध्वर्युर्यजमानविषयः संप्रत्ययो भविष्यति॥ नैतत् यजमानस्य व्यपदेशाद्दक्षि
णो यजमान इति। ननु द्वयोः पुरस्तादुपवेशनेन। दक्षिणोत्तरत्वे पर्यायत्वेन नियम
परमिदं भविष्यति। यथा प्रवर्ग्ये ध्वर्युरिति। अपि च दक्षिणो यजमान उच्यते॥
ननु दक्षिणान इति। यदि यजमानस्योपवेशनापरत्वं स्यात् स्यात्तर्हि देशपरता
न तु तद्विशेषणपरता। तस्माद्ध्वर्युविकारत्वेन न तदुत्तरतः प्रस्तोता वा नु चारि
त्वेन प्रति प्रस्थाता नोपविशेत्॥ ॥दक्षिणो यजमानः कृतव्याख्यानमिदं॥।
पूयमान उन्नेता ध्वनीयं पवित्रमंतर्धाय यजमानः पात्र्यामासिंचति॥ पूयमानेन प
वमानेन यजमान इति अन्यतरतो दशापवित्रमपरिविततान्यित्वा देवनेनाध्वनी
यात्सोममभिषिंचति स्तोत्रसमासे सप्तावत्सा वयति पवमानसमाख्यैवैतद्ध्व
र्युपैतो उन्नेतुरिदं कर्मेति दर्शनमिति पुनर्वचनमासिंचतीति शास्त्रत॥ ॥
स्तोत्रांते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरोडाशान् अलंकुरु प्रति
प्रस्थातः पशुनेहीति। इति करणांतं प्रेष्यति स्तोत्रांते तत्र प्रेषणं भागद्ध
ये नय प्रथमे द्वात प्रति प्रस्थातः पशुनेहीति॥ अथ पंच प्रैषाः सुत्याकांक्षे वायत्।

श्रु ८ ।तेनप्रकरणान्तरंगतानांतद्धिकारेऽनुपश्वादेप्रवर्त्तमानांजनानामागवठहो
१७ मांनेप्रवर्त्ततेपूर्ते नेचयथालेऽकृणांनेवोभयथाप्यनुप्रकृत्तोप्रवृत्तो।।भ्वोवा
दह्निःणोजनएसक्तयदेहिहवद्रनामवटहोभांतएवप्रेषावसरोपियेनध्रुवगोयां
17 नंतरयाश्रुकानुवृत्तिः।किंयनोध्रुवगोयंकृनापरिव्ययणादिकंएणानीतिप
रिव्ययणाद्युपांगजनादर्निवेशोभविष्यति।नह्य नलादेतेषांतेनमध्यमन्यायेना
वटहोमांतेपुरस्पते।।यद्दाचतेरोपियद्दोवेकल्पिको स्पंजनाद्यावषालकृणान्त
नैकेकस्योतिनरेकृणांतेप्रवृत्तोप्रेषो दि यमानोविकृतावयितत्रैवस्यात्।।एव
यम्बानाविकल्पोस्यप्रेषस्य।अथवैकयूपपक्षेविकल्पोपुस्यते।यनैकस्मिन्यू
पेपरिव्ययणान्वारकृविध्यीयमानश्चषालस्याकृणांतेपिसंभवटहोमांतेगो
प्रवृत्तेनामयध्याहंभवात्।। ।।अपिचैकयूपआग्नेयादपशा लम्भमा
नाद्यादेवतास्मिन्नंजनादिप्रयोजकालेनांजनान्ताकप्रेषावसरःकृतत्वाखुन
रन्निपापामीकृणांतावसरद्वसेकयूपेविकल्पोपुज्यते।अनेकयूपपक्षे रघु०
तुभयस्वन्यायेनावटहोमांतएवतत्वैकादशिनिध्वर्मोलंसंहिग्ध्यांतद्धर्मा १७
णांदियश्रुगरोणितिदशएकादशिनिध्वर्माःपश्रुगणतोपिवति।नतुमुन्या

धर्मत्वेपि पश्वर्थत्वात् पौ दकादशिनिधर्मोभविष्यतीत्यन्यं भावेदेवं पशुरेकवचनां
तः प्रैषः स्यादयं त्वेकवचनान्तत्वोमायनपपरत्वे तत्र हि प्रकृतावग्निष्टोम एक एव पशु
रथिानतत्प्रक्रमेयकादशिनीमप पं मन्त्रः समाम्नायते । ते नाविकृत एव तन्त्रेणैम्भवि
ष्यति स यं भवेदेवं पशुत्वेन यस्य अर्थमानयनं न स्यात् नापि धर्मपेक्षवचनात् ते प्रैष
मोकं पशुं विदधानो वागमपन्येन दर्शोपांशुप्रैषइति । ननु समानविधानादुनया
योपि भविष्यति । ननु लिंगाद्विशेषावधारणमपि भविष्यति । एवं तर्हि सक
लस्तोमायनेपि न प्राप्नुयात् । नवापि संख्या च न षष्ठपस्य समानविधानान्नाम्न इति
चिकृतिभावान् । मत्स्यमः सिद्धमानविधानं च नसर्वान्तथा ध्यग्निष्टोमं प्रकृतान्त्यंध
र्मा विधानादेव पृथमसोमः इति च पृथमेनोपसंहारेण ता । अग्निष्टोम एव
सकस कल धर्मवान् क्रतुत्वात् स्यैवप्रकृतित्वं षड्विंशत्यहति नाम त्रेताद्वादशाह
र्मकां ... यां ऽग्निष्टोमधर्मा एकाह द्वादशाहयो ऽन्यनेन न प्राप्यमाणत्वा
द्विकारत्वादहनि नप्रयोगो भविष्यति । न च तत्र ज्योतिष्टोमातिदेशः । किं प्रतेस
मूलं । उक्तत्वात् ... अपि भविष्यत्याग्निष्टोमधर्मत्वं । षड्विंशत्रे षड्विकाए
अग्निष्टोमस्यैवं भविष्यति न नु न ज्योतिष्टोमोपक्रमेण धर्म विधा

न्यु २ नांयेनतत् षष्ठेनैकाहद्वादशाहः। यावच्छेषधर्म्मप्राप्तिः क्रियेत तदुच्यते। येनयोगो
१८ ऽस्ति धर्म्माणां ज्योतिष्टोम इत्युच्यते। तस्मात्तत्रैव ताः क्रतवो धर्म्मयोगिनः। प्रकृति
त्वं न तु क्रतूपश्च अग्निष्टोमस्य तत्कथं चतुर्णां धर्म्मयोगित्वमित्याशंक्य नह्यमी
18 ग्राह्यन्ते धर्म्मा एषामप्यतिदेशात्। तदीय धर्म्माः प्रसंगेन यान्त्यतो वाक्यत् ष्टि
षु। अग्निष्टोमः प्रकरणाद्गृह्यतेऽन्ये शेषाः कोऽयमाणात्तु प्रकरणप्रमाणेनोभ
योर्द्धर्म्मयोगिता अविशिष्टा तथा ज्योतिष्टोमत्वं तेषु विद्यते उत्तरत्र न तो ध
र्म्माः षडग्निष्टोमनामता। यत्तु मध्ये संस्था विशेषधर्म्मविधानं तत्स्यात्तत्
प्रासंगिकत्वात्तन्न तस्य विधानाय यत्तु संस्थान्तराय पायेत्तत्याप्रकृतित्वं षोडश्या
दीनां तन्मात्रेति विकृतिभावो न निवार्यते। न ह्येकादशिन्याः। कथं तनु भविष्य
ति तत्रापि तन्त्रं कं लिंगादि शेषावधारणमिति एवं तर्हि पत्नीमंत्रस्यापि लिं
गादि कपत्नीविषयतावगमो नैकपत्नीविषये प्रयोग एव स्यात् तथा च तन्त्र प्र
कृतावितिनिर्विषयमेव मन्त्रं स्यात्॥ ॥तेन समानविधानात् सकलधर्म्म संबंध एम०
स्यापि तद्धर्मलाभः। प्रकृतित्वात् तन्त्रहितम्येव प्रयोगः। अभिधानं क्रियामं १८
त्रो न तु प्रयुज्यते वृथ्येः। साध्यं वा न चेतोग्निशक्ति मर्म त्रेमि धम्रपिका॥ विह

द्रवचनत्वेनयुक्तानिनप्रयोगाना। उच्यते त्राभिध्यानं स्याहिध्य द्रव्यगुणाभ्यां भिन्नं
॥ यत्किंचत्रुतियदिकं द्रव्यं यू ध्यानननलत्तनः।न दृस्तुमात्लव चनं विशिष्टेंगगुणा
भिन्नं॥ वचनं हि संख्याभिध्यायके सं स्याच गुणाभूता द्रव्यस्यानेन गुणाभिध्यान
त्वं भवे संभवन्न्यध्यानद्रव्याभिध्यानंप्रातिपादिकनयशिन्याज्यमितिन युक्तियुक्तं
॥ यथान्यस्मिंप्पिष्ट्वा ष्प्राग्नीध्रादंगाराणि वपति। निवाये क्रमानतिक्रमेणापि
येयषु॥ होत्रधिष्ण्यादिषुंगारान्निर्वपति आग्नीध्राद्दाहृत्य॥ ॥ अनुयष्टां
वर्हिः स्तरणाति। यष्ट्रांल स्तृणित्वावर्हिस्तरणोपानायष्ट्रा यांवर्हिस्तरणातीत्यनावना
यिसिद्धाति। अनु शब्दः कर्मप्रवचनीयः यष्ट्रोन्यान्निंलक्षणालिङ्गमयतिनेन
यष्ट्रात्यत्तिलक्षितेदेशेस्तरणातीत्यर्थः तेनानक्षप्राक्तंयष्टु लमेवमनुवर्हिस्त
णातीति भावा थौकाजद्र्मे सामपिप कीशत्वं भवेदेवं यदिदमयूवैनस्या
त्। एवं वन्तु सर्वार्थे स्तनमेवानुसवनीयपुरोडाशार्थमिदं तन्नमतवर्हिर्भक्ष
विष्यति। सत्यमेवमपि स्यान्नस्याद्वेत्याद्वज्ञेरंगैः प्रासंगिके रूपकारस्ने
नयश्चवर्थगिलदर्थसिद्धेः यदिसमचार्त । नदृष्टार्थमयूर्वमेवतिप्राक्त
मूमेव। पुरोडाशालंकरणं। न्वयप्रासमेवेतिनोपदिश्यते॥ नप्रेषानंतरमे

श्रा० २ नुष्ठीयमानमिदमप्यपूर्वं भविष्यतीदमप्येवं स्यात्॥ यद्यपरमेध्विषु र्णोक्तं
१२५ स्यात्तस्यादृध्वर्योः प्रेषणं। आग्नीध्रः कर्तृत्वायप्रधानो दक्षोऽर्थे वा सूत्रं भवेनाध्व
19 द्वधस्यनास्ति॥ ॥आश्विनं गृहीत्वा त्वचा स्वेवा पावामिति। अनादिष्टे ध्वेति
वचनात्पूर्वत मन्ततो न्यनादेवशब्द इति वा द्रोणकलशाद्वाश्विनं पावामि
ते वा हूत्वा प्रत्वारत्वेन त्वाग्नेवा यजमाने॥ ॥अग्रहानेव स्तुपजियथा गृहीतमव
काशान्वाचयज्ञाणाय महीति पूर्तिमन्त्रे। येन क्रमेण ग्रहा गृहा दहीतास्ते
नैव क्रमेणो हुतांकारयति यजमाने नाध्वर्युरवकाशं संज्ञका मंत्रान्प्राणायाम
इत्यादीन्वाचयत्वाज्ञानि त्वाङ्गुमयत्रान्प्रदणा। इतिकरणावधिं रअंमं त्रीनेबुव
त्रपूर्यागादिनीयांन अहर्गमानेई द्वा मेविति। ततोयप्रागसंप्रदायः प्राणायाम
वर्चोदाववर्चसे पवस्वेति ब्रुवन्नुपांशुभूमी हुत्वेत्यादिअवकाशा इति संज्ञासं
व्यवहारार्थो अवकाशश्चेत्यहं त्याहिति॥ ॥उपांशुं भुसवनं द्विनीयं। अ
ग्रहत्वाद्रहोद्देशाविहितस्यापूर्वासेर्वचनं॥ ॥आश्विनं दशमं॥ दशमग्र राम०
हणात्रैव ग्रासाव चनात्पमी ज्ञायति॥ ॥शुक्रामंथिनोपु नपत॥ एवयग्र १६
हत्वेन क्रमेणाप्राप्त्योपु नपद्वनात्॥ ननु क्रमात्मंत्रसं वं ध्येज्ञानेतिंगा घुग

पदेवमविष्यति॥ नेतन्॥ भिन्नदेशत्वादुद्देमंत्रावृत्तिः स्थानियानित्वादित्यवध्येयं
ततन्माम्हादितिवचनान्त्र्यंबकाख्यः। तेन चतुर्थ्यामिति हरकल्पप्रयुक्ते नैवोभयावे
दृष्णां॥ ॥एतन्मन्त्राध्यवनीयो चोविश्वाभ्योमहत्ति। अग्न्यहत्यादष्चनं यत्रोय
धमापितनएवविश्वाभ्योमहति॥ ॥कोसीति कोदूर्णाकलशं। कोसीतिबु
वनदूर्णाकलशमीदृम्बेति प्रयोगः॥ ॥भूर्भुवः स्वरिति जपति॥ जपन्न
पदेशात्स्वयमेवयजमानः। नमात्रं च्यं नैनमात्मकुरुतइतिवचनात्तथा चंगमा
शिषमाशास्तइत्यनश्चपूत्यमाशीयोगाद्भसत्रेसर्वेकुर्युः॥ ॥जतष्कबुवंत
ईदृध्वमितिविपरिणामः। जपोपिसर्वेषां॥ ॥स्नातप्रधानूचानाजवकाश
येन। स्नातः कुलविद्यादिभिः प्रसिद्धः। सजातीयोवा। प्रियः प्रसिद्धः॥ अनू
नूचानोव्याख्यानाविद्वान्। एतानवकाशयेत्। याजयेदित्यर्थः॥ ॥धु
वगोयं कृत्वायशिव्ययणादिकाले तिरश्चनामद्ध्यपर्वंगोपनं गोया धुवस्य
गोपनं कृत्वायणाशिव्यपणप्रनतिकरोति। पूर्वंतरं एवं रश्चनामद्भीनीत्वा यि
नुशास्त्रानतरेपवचनात्। एजपुत्रः प्राप्नोति। धुवस्यगोप्तत्यस्मात्तथातंवे
गोपायंनीयेन स्मात्वपुरुषविशेषगोपकथयंतिनत्तु उपापांतरेणवृ

दनादिनागोपनेपिगोपार्पनीतिनिर्हिदः पुरुषांतरकल्पनमयुक्तं ध्रुवस्यैको
हेत्यत्र ध्रुवशब्दस्य ध्रुवग्रहादि विषयान्न्यग्रहविषय इति॥ ॥अग्नेयोति
ष्ठोमोयेसवनीयः पशुः। सवनेभवनः सवनीयः। सवनशब्दश्च सुत्यापरः
सुत्यायपशुरित्यर्थः। सुत्याशब्दश्चततस्मात्सोमपागपरः सोमयागपशुर
ग्निष्ठोमेप्रधानेपशुरित्यर्थः॥ ॥ऐंद्राग्नश्चोक्थ्ये द्वितीय उक्थ्य संस्थे ज्योति
ष्टोमेपूर्वमाग्नेयपशुर्द्वितीयाऐंद्राग्नः स्यादित्यपशुद्वयमश्वक्रतुप्रधानं॥
॥ऐंद्रवृष्णिः षोडशिनि तृतीयः। षोडशिसंस्थे प्रथमोत्तरतीयो मेषः प्रधा
नं षोडशिसंस्थे॥ ॥सरस्वत्यैचतुर्थोतिरात्रे। अतिरात्रसंस्थेचतुर्थः पशुः
सरस्वत्यै आलब्धव्यः एवंचत्रयोपयाद्देवतं प्रधानमिदंतत्र॥ ॥मेषीत्वा।सा
रस्वत्यतिरात्रेस्याच्चतुर्थी॥ ॥एतत्सोमापनं। एतदुक्तपशुजातं सोमापनसंज्ञं
ज्ञेयं। एवं च संज्ञाप्रतिसर्वपशुसंज्ञा। अग्निष्टोमसंस्थे एकस्यैवउक्थ्ये द्वयोः
षोडशिनित्रयाणामतिरात्रेचतुर्णां। अत्रापिगणत्वस्याविशेषात्॥ एकत्वाग
समानमयपश्व्यादिधर्मजातं भवेत्। यथुगलगालिकादितत्र एकादशिनिध
र्मत्वेननिवर्ततेतेन द्वेषादशिनिधर्माः सोमापनेगछंतितुल्यविधानात्ते

नयूपएवैषांबंध्यनंसर्वेषामप्यारंभप्ष्वाल्वालस्यपश्वात्तं तूपनमुपालंभे
पिलोमायनधर्माएवाउपालंभनंयूपेबंध्यनमध्यध्यापार्थः सापीध्यंमल
वं ध्यनेनस्यानुल्यध्यमर्क्लेविहिसामीध्यंनवैषम्येपोहिपस्यगावध्यतेसत्त द
नुचएएवनतंत्रतपात्स्यात्तस्मात्तुल्यभावापयूपेबंध्यनंतत्रसल्लोमायनाद्यभि
चरितसंबंध्यमितिशेषैरपिलोमायनधर्मैर्भवितव्यमितिनैकादशिनिधर्मैस्त
त्रापि॥ ॥होतनामग्रहणांतंकृत्वेतएैष्वाश्राव्याश्रावयप्रहणीतेयथालिं
गां होतनामग्रहणांतंप्राकृतंकर्म्महोध्वैणांतंकृत्वावस्यमासोमंत्रेसां
स्नावणीतेयथालिंगंपनथ्येनयेनालिंगेनपोलिंगपनेयथाश्विनाध्वर्यूइय
धर्यूपूर्वतरमाश्राव्याश्राव्य।चशब्दस्पवरणानुवृत्तिपरचमपिप्रयाजनंय
थपन्नयध्यपाध्यमपोहोतः सोमिकवरणप्रयाजकंत्वंविक्ति।तत्रचमंत्राभा
वेपीनरैस्सामनुयाजेत्यमानदेवतालिंगैर्वैरणमवगम्यात्राग्निमंत्रेउपमा
नेद्रूलिंगेनवरणंहोतनुयुंज्यते।यजनिहिहोतनुयाजस्थिंड्यानवप्राकृतंव
रणंनदर्थसावनेयेनप्राह्नंगिकोपकारेणतदपिग्सिद्धता।विकृतोयका
रकंहिमंत्रांतोणयकृतनुपाकुर्यात्।अन्यत्तुयाजवत्स्यध्यमीतयाहोतुरप्पा

श्रु ८ पेक्षत्वेवरणं। तस्मात्कर्तृत्वमेवात्रेदं हेत्वादिति हेतुवरणं। अतो व्यतो ज्ञातां प्रासं
२१ गिकं तनु विधानादवध्यापि सिद्धत्वात्॥ स्फुटवाक्यत्वे वरणम् कः किं हेतुरणे सति। अ
त्र ह्याचार्यरणे होतृनामग्रहणमवश्यं पर्यनुयात्तं तदध्वर्युवरणमेवोक्तं। तत्र पद्यपरं
होतृवरणं क्रियते तत्र ह्यार्षेयं मया नहि मध्यस्थात्मनीयते तत्र तस्मात्मावहत्ततोदवत्वं
धर्मप्रत्ययप्रवादेनेकाम्यत्वप्रतिज्ञानात्तत्र वचोगतोपकृत्यणान्य लीयं पुरस्तात्
सिद्धत्वेनायेहृरणाभावात्॥ तद्वचकत्वमिति चेदुच्यते॥ वरणं ह्यानतिदूरे होता हे
नुः संस्कारकं तच्च प्रकृत्यर्थमपि कृतं कृतमेव। पश्चमन्त्रांतरेजन्यसंस्कारणेयहोति।
तन्त्रसंस्कारो हि। प्रयत्नं तच्छेषश्च विशेषमन्त्रोपकारेण च शेषार्थमाहृत्य त्रिः प्रक
नस्य्योत्पत्तिकं पुराकृतस्मान्यवरणांतरं होतुरिति सिद्धं॥ न ह्ययकारस्येवत्वप्रयोज
नं तत्स्व शब्देनैवोक्तं प्रवृणीतइति। तेनान्यप्रयोजनाभावाद्धोतृवरणापरत्वम
विष्यति। तस्मात्सोवरणमात्रपरः किंत्वध्वर्युकर्तृकवरणापरत्वेनाध्वर्युवरणो
पलक्षणेनेष्टकर्तृव्यक्तत्वमध्वर्युकर्तृत्वं विरोधादुक्तं तदध्यालंवेदितव्यं। अ
ग्निनाध्वर्युः आर्षेयवात्पिवत्तामिति वा मार्षेयदाधर्य वंकमितेना द्वितीया एम०
तमिंद्रयद वत्कल्पते। इन्द्रो ब्रह्माब्राह्मणादग्निराग्ना ध्वर्युरिति ग्मानो होतेनिः संदि २१

ध्यप्रथमांतयोगात् न चैपृषावयवानामेवात्र मंत्रत्वं येन होतोप हूतः इदं हि त्वादिल्पयमे
वोपयवो मंत्रत्वेनगृहीतः तस्यात्र सामर्थ्या भावाद्धोतोप हूतमिति वाक्यं पदि
समासेः होत्रादनुनासोमं पिबत्विन्द्रश्रेरित्यादिरेवं प्रकृत्यन्तर्गतेषु पृथग्दर्शनात्
संपन्नभेदः ततः क्रमेण यत्र भवेत् तेनमंत्रोच्चारणे तत्तेन पृथक् पूर्वेण नेक शब्दपदस्यापि पुनरुप
न्यस्यते नानाप्रकारभेदका स्मेक व्याप्यप्रत्ययोर्मार्ग अनुनयनादस्तरणोपात् इत्यहोत्
रहोतृ इति अनेनेनत्त्वस्यावशेषु प्रवत्तरणावत्तैवव हि बाधस्तद्भेऽप्यभिप्रवदव
घ्राणावहस्य पीत् तत्र वर्णे स्तरीणे पत्रलक्षणशुद्धगतस्तु बहिर्षि खल्वर्थः नन्वर्थवैयाक
रणानां कथं यतिनैकमुदाहरणं लक्षणस्य प्रयोजनपदन्नीति नेत्रा निर्देशस्य स्वस्यापि
लक्षणस्य सर्वलाभेकशेषविशेषार्थेनैवेतरत्र प्राप्नुयात् यद्वा तथाहि एकेनैव प
यत्नेन प्रकृत्यासत्तेदेवद अनेन याग----हुवाक्यमेतद्दिभिर्विना यन्नन्तत्त्वस्व
रांप्राप्नुयान्निर्देशोऽपि तद्विधः अनेकैः प्रातातेदृष्टैवद्धवाप्यन्ते तथा विधीयतेऽप्रपवा
नेकान् हि हित्व निर्देशात् ततः सत्त्वप्रकर्षेणं प्रतिपद विधानतः मुखेन प्रतिप्रसव
प्रसंदेहार्थमेवव योगावनयनैकार्थे प्राप्नुयान्नेत्यतिसत्यां रहोहरणावदस्येतरेवं स्व
रवितबाधने उच्यते उद्वेंशेषतात्स्य प्रासरणकमापिसेवनं तस्मान्नाप्रासनेनत्ववाहि
प्राप्नुवन्नति तं तदपाराणामिला येन मनेवै यागमाधने अतिदेशस्यस्थं तन्मन्त्राबहि

स्वनिर्देशने ननु स्मरणाख्योऽयं भ्रान्तो धर्म्मप्रमापकः नो वेन्न भ्रासनं कस्मादहीयान्नस्व
कीयके अनिर्देशातिरिक्तस्तु धर्मोपदेशकः वाऽमम यत्निरंत्वस्म स्रोत्रागास्त्वमध्य
नः सत्यं परुषमात्रोऽयं यत्र श्रुत्यादिभिः स्थितः प्रकरणात्तदीयानां शेषाणां धर्म्मभा
गभवेत् सामर्थ्यात्तु प्रवृत्तेषु वादनाल्लस्यभावतः विषयेणानुमानाच्च नामतो नात्र
नघ्नतः अवदत्त्वमी धर्म्माः स्थितः प्रकरणीतारे प्रकारिणि गृहीतानां तान्यतेस
त्रगामितां अन्वयेनागच्छन्ति नित्यं प्रधानसंस्थिताः प्रधानवादनासाम्यत्वं स्थि
ताऽपि तेन ननु अनेनाऽत्रोक्तो निर्देशो त्व सर्वे धर्मास्तेषु पुनः न नन्तु परिकुशात्वस्वाधि
षवणीयकलके ग्रंगुसीनरे प्रभ्याश्रिते प्राचीभरन्ति माद्वेसङ्गणो वापदधाति पर्वेद
त्विचः स्मोहरणोर स्ताहरणाविति अवदनानुपरिनननकेजन्तकुशान्वत्वाभिषव
णासंस्त्वकेवारणकल्पके अम्बिप्रमाणान्स्थपरस्परे संस्थम्य गृहमंनतस्वत्का
प्रश्नायिने प्राणगे अंतंसत्वमेवाकुशाप्युपदधाति रसोहरणाद्वति पर्वदेहत्विवुरीषणाद
ष्पयति सर्वतो रसोहरणाद्वति तयो प्रमो धिषवणात्परितन्तर्दः सर्वतो हितेनिदधाति
वेष्यवमसीति अधिषवणामिति पर्वे वरन्वर्ष संज्ञापरि सर्वतः कर्तेनेनपंक्त संहृतं स
वेदाहितैवस्य वमसीति निदधाति नननुस स्मानस्थ्यसामिति याख्यातं विनामतिक
वीघः नत्राथवहीर्ष धिनस्तानिनिवर्हिः शय्यानुपपत्तिः वर्हिनपुस संस्पर्कितनुस्थसेमेव
अथ कोणवहिर्हि शनिपरिभाषणान्न वहिःपाव्यकुशमायपरश्चमपियायेणास्त्वेकतो

भ्र० ८
२२
22

राम
२२

यतो यन्ने कुशानि निसंभवन्ति वकुशानीत्यस्मतात्वमविपयश्चा इत्येनसंवृंधोवुलनः
सर्वत्र हिमार दगयं च भक्तं तते गावन्तें नंतनुल्वे किधीयमानेमागय त्वमेवाजें वृब्रवीति अ
विवक्षु शश्वो यसमत्ववहिः परो पिस्टलार्थेत्वपुक्तो यन्तो नंक यत्वा मर्वो मनस्तो
मवेदमेः प्रमनोत्युकुशाः स्म नाः अमत्वाः कृत यास्ते याइये वाने गमो श्रुतिरिति तवा
पक्षार स्मेव यं तस्मिन्याहः पंचवैस्मवाक्षेति तस्मिन्नधि ब्धवशावर्मोलियाहोदद
यावाराग ने वै स्मवः स्यातिनिदधाति स्वरंउरस्तात्करोस्कदत्तावोक्षिते सिक्तो पकोरां
चतुरस्रंउपस्वेम्नः पुरस्तात्दद्दत्तावोक्षि नेउदत्साम्ब्रस्य नन्त्यनजुरंत्व पुरीषस्थाखवरंकु
र्वात मंतंच सिकतांभिरुपकिरन्न उद्धुत नंचरवनंनेखिनानस्याद्दिति स्वात्वाभ्यस्यन्ते
अंतः पात्सास्यस्कंमानाव्योत्वा ह्यरास्तमंमहांतनवोडुंवरीमिनोतियन्त्र
मात्रो अंतः पात्रात्यद्यस्कंमाहिंपत्नविंयदात्वानुदद्धागत्वान्सम्मन्कः
मराद्विशिरास्थात्कुर्यानमधानद्वयावस्वात्स्मप्रसारणाकर्तुं शक्नोतितावतिमसार
येत् यज्ञवेपत्वात्सत्वेनोडुंवरीनिखननीयायजमानप्रमाणा इपवघ्रेतेतत्येन
रूपं प्रांश्वतीस्थानीतिवन्नर्षेः कुशमुष्टिमुपरिणयन्ने निधानमात्रं अन्वारभ्यदिक्रोसा
यस्त्ररणानं वर्हिषावस्थाप्यगुहगाप्रमवसरणावावनावघपवकर्मेध्याहरनादिकुर्या
न परिव्ययति उंवरी घृतानद्तिमिनोति अवटप्रक्षिपन्ति पवेह्रणाद्यापसे
वनात्कृत्वा ध्रुवासीतिगावयन्ति अउंवरी मालभ्य ब्रह्मवनित्वैनिद्यांसुपरणाहिदद

अ॰ ८
२३
23

कासेकांतं प्रवकर्म्मे कृत्वा अरंदर्वयो स्वासंमे अरंवरी मात्यमस्थे तिअध्वे यशेनकार
यित्वा ध्रुवासी नियावयेर प्रतयाम यारितिमु भिरितिवाम जयामर यादिवस्य स्थाने
पशुभिर्मे यारितियजमानकाम्मन यावाय येन्मेचावयवे स्कवेरा विशाखेत्नहोस्थिते
नद्यावापृथिवी इतिदिशा स्वाप्रमेते मरु पिप्याहे स्वाहा करोति यदास्येनस्मर मिः प्राष्व
तेनहास्वाहाकृयोन सर्वेत्र मंत्र वस्तुजुहा धकपदेशात यत्र यत्राह तोमंत्रो विहितानव
स्वाहाकारस्तत्रा यातोपि क्रियत एव कृतए नतरूहे स्कपदेशात विरूयमभिजुहोति
आभुम्वनमभिजुहोतीतिजुहोति हर्यादिश्यते जुहोतिष्व स्वाहाकारप्रदाना अपवा
जुहोतो यारि शेष्या स्वाहाकारवपदिश्यते वषट्कारेणावावे स्वाहाकारेणावा इत्येष्यर
तिनत्रै यवाश्ने तथाका घ याज्या यव षट्कारे स्वाहिनायजतो वषट्कारसंबंधात्स्वा इष्टो
याज्जुहोतस्य स्वाहाकार इति अनाम्नानमत्रिषधाद्युयत्र मंत्रे स्वाहाकारेणाम्नानस्तर
त्रापि मत्रिषीध्यते यथा शामित्रे गर्भहोमेन स्वाहाकारस्य हुनादावेमस्तो विदिति॰
तथाहुसभावेनाहुतीत्वेन स्वाहाकारं मन्त्रिषेधयत्नोजुहोतो स्वाहाकारोस्त्वीति गमय
ति नव्याहिहृदयाभिघारणेन स्वाहाकरोति नत्वेषा हुतिरिति तस्मात्सर्वत्रानाम्ना
नस्वाहाकारे शुमचवदोमे शुप खिनत्वं स्वाहाकारेणा तिप्रशी हुतिविकारत्वात् स्वीतहो
मेषु सर्वत्र स्वाहाकारोप्येवमंत्रयुक्ति विदं दिविवारितं ननु वामत्रेके मा मन्त्रवषट्ट्र रा एम
कृतेन प्रवक्तो वचनाम्द यार्थीवदश्चेप यथा यजेनेवा यंषि यनेह जुहोतीति विधानतः २३

ऽहोती सकृद्वदे शोधयन् स्त्रीहोमेषु हव्यवसे सम्यक्सर्वेषां पत्र यात्स्वमवद्यभिहूतोनीत्यादि
नाभिरग्रे इति सदः कार्यमिति शेषः नाभिमात्रमुच्छ्रयेण मस्या वाह्नष्ठ पात्रो छ्रयः स्यात्
पृष्ठ्ये शम्यध्वंसराउदगायतः स्यात् अष्टादशारत्निकविंशतिष्टुत विंशतिर्वा दैर्घ्येण
प्रमाणविकल्पः नव तिर्यक् तिर्यग्व्यानं सर्वेषु परिधिमाने पुनर्वा रत्निः स्यात् मे
द्वौ पार्श्वे वा आयामस्यार्धं वा तिर्यग्व्यानं सदसः स्यात् औदुम्बरी मध्ये सदसस्तिर्यक्स्था
नस्यार्धे औदुम्बरीं कुर्यात् यथा सदः कर्तव्यं यथौदुम्बरी तिर्यग्व्यानमध्ये आयाति प
श्चिमे केचनके ग्राविणः सोम विमध्ये कुर्वन्ति दक्षिणमध्येन पात्रो भवत्युत्सन्नरोधो
भवति तन्मध्ये औदुम्बरी मिनोति तत्स्यात्पृष्ठ्य आनर्ह इत्यर्थः इति एके तु पश्चात्
भयनो वा येकुर्वन्ति नत्वास सदसो मध्ये किं तर तो विपुलं स्मिनो स्थि स्मानुराधेन ।
इन्द्रस्य सद्धीरिति मध्यमच्छदिराराराधापर पूर्वं वच्छदिस्त्रय मध्यम पूर्वोपर भागेषु दा
सच्छदिरारा पवन मनिच्छदिर्मन्त्रः त्रिवर्गो वा तत्र त्रिवर्गद्वयं सरतान भारो
प्यन्मध्ये परस्मात्सयद्यादिन्द्रस्य च्छदिरसीत्यनेनैव मनिच्छदिर्मन्त्रः परि त्वेति परिवा
पेयाश्रीवराणां यजुषाभिमर्शनामन्त्रः परिवाररत्नाभिनिकरणं तच्च स्त्रिणान द्वारं तिर्य
स्त्रिष्ठ्या नरतः पतिभिर्निवपति त्वेति मन्त्रः यत्स्त्रिणां दक्षिणान द्वारं पूर्वेण आरम्भ
हविर्धानवद्वारयच्छ्रीवराणां प्रोक्षणानि शिनभिमर्शनेन मत्रकमेव ऐन्द्रामन्त्रात्त
स्त्रिंगारैन्द्रस्य स्यूरसीत्यादयस्तैः कर्तव्यं हविर्धानापरान्तसुतरोगार्णीध्रमस्मगारद्वार

प्र०१
२५
24

मंत्रविघुष्टं स्रुचः सर्वं वा त्रिकायवे स्वदेवमसी सा लभते आग्नीध्रं परिउतं निधायावत्त्र
स्थित्वा वैस्वदेवमसी सा लभते तत्रह विद्वांत स्रुचः पाश्वाग्नं तत्सडते राग्नेयं तेस्थितो
गृहिरे खे अभ्यगरे आधानेपावं तिष्ठा गाणि यस्मिंश्च मूरेष्टा नावधार्यं कार्न्ते येयहि म
य्यर्द्ध मगारस्य कार्ये भपो वाद्यदिधिके वहिर्मध्ये सर्वं तत्रैव वाकार्ये भग्नीधरद्मा
ग्नीध्रे तस्याग्र यमग्निर्वोदिधानेय यतत्र धिष्ण्यान्निवपस्य ह नावा स्थिते अपि नि
धान संबंधात्तस्य पुत्राः संस्काराः प्रथमं प्रवर्त्तंते तत्र उद्धृता वो स्थिते तत्रैव धिष्ण्या के
रोति वत्स पाध्याय रत्ने गार्ग्याः पंच संस्काराः सर्वत्रोद्धृतो वा स्थिते प्रहरणां तत्र स्यादे
तद्दपवा गस्व स्यान्ते पाय ष्वित्रमिति तत्र युक्त न हि स्त्रुत्तिः प्रतीयमानाः स्या ते
प्रतितत्र सकामवति एकविषयत्वेश्यान संबध पावाधात अथ भिन्न विषय
त्वं पंचानामुभयार्थत्वद्वयोः पुरीषद्वारे गाधि ष्ण्यार्थत्वमेव तत्रोभयकार्यार्थ स
मुच्चय एव उत्कृइति सहेवमंवति पुरीष निवपति स्फ्ये नोत्कर द्वाउद्धृत्य विश्वप वि
भरसी ति प्रतिमंत्रं धिष्ण्यान स्थहित्वा नितरं पुरीष निवपति तत्र स्थाने स्फ्येन
कृत्वाभ्यत्तेनदेस विष्णु भवारविपत्रमाने विमरसी धुपिर्यचेप्रतिमंत्र आग्नी
ध्रीयं पूर्वे प्रथमंतत्रिवपनीय सिकताभ्या परिराट्ठ्राति सर्वं त्र निवापानंतरं स्थाणि
तोपरि सिकता निवापश्च सर्वेषु धिष्ण्येषु कर्त्तव्योरोड्ठ्राति मंत्रैस्स प्रधानर्त्विगेन त्विया स्म०
ख्यानमसे तत्रहि सिग्निविधानात सिद्धं सर्वेत्र यह ग्रावमक्तो तारान्नीध्रीयए वमान्मर २५

पात्नमाग्य यः पिष्टलेपा न पदस्मारीति सकृत् सन्निधिस्मर णोत्तव हृदयवचना द्येवैतत्र असमर्थो नी
य हृत्राशैा न प्रत्नत्ता वस्य वेलादि ति मंत्रस्यात्साल्न प्रथम प्रयोगः क्रमेणोतिप्रकृत लान्तो
त्न भेदय शाखांतरस्थेक वचनीतः पत्न्येते सस्य चकारेणा विनियुक्तः ष शाखीयाव हृदवचनी
त्नं तु सर्वेणाविनियुज्यते ज मय्यः सागरा इति धिष्ण्या नि ति च युक्तं नहि शाखांतरीयस्य
हृत्यान्तरयोगिनो विस्हृस्यपतीकेन विनियोगं कुर्वेन सत्याः सुविहृष्टः आम्याय
तो धुवे त्विवन्येक वचनावचना भविष्यते तस्मात्स्व शाखायेण नाय मिसध्वित्तं नस्य वय
यात्कथं यनुकर्के राणत्यथाम त्रेस्वर माश्रित्य सिकतानि वाचस्त स्वामाश्रितः सर्वं
चानुषंगाधिपरसीमादि पुरोडाशस्यैकवचनीनस्य शाखांतरीय पक्षेऽपि त्याख्याय वेनतत्व
त्राकांक्षापोसमर्थनत्वपस्यये नतन्से वंधप्रतीतो सर्वेषानु षंगकल्पनं नित्यामामकिंक
स्यात् नवाछिद्रेणानि इत्या नुषंगधीजोघने विभ्रणाद्वि नाम कवचनांतानीव हृदयवचनी
तेना संवधाने न च शाखांतरीयमेकवचनानहति व क्तव्यं एवं च प तिद्धत्तान्त अ
छिद्रेणा च तस्तुनानुनीयस वहुवचय पथ्येनातु शब्दस्य तत्राविशेषाद्भत्न वि वार
पितुं शक्यानेसंनिधानं वा चांतरसंनिधानेन वाध्यत इति नी सः संवंध नियामकं नन्ना
गतयः सगराः स्मारीता मे कमपि पृद्वि प्रहिसं वंधं यनतत्याणातत्व गपनं स्यात् अपि
च वित्त स्यणा येना नाविधे मित्रे र्वाधायाः स्थपते कौतस्य द्वारोमा मेति अध्वनामन्वय
नमित्रस्य मेति नचस्थेति वचनमेद्विकि ये का स्तुनानुते स्यनाशगरणानाम्नस्यने न

अ॰ ८ संवं धात तस्माद्धाखं नीयविनीयेषा भावास्य शारवास्य स्पवरूकं नतावावेनासं वंधा दन
२५ ध्वा हत्वा नामेव भिमरा दीनां स्त्रिनियोगोपै रेदु रा नि सिक्ता निगायञ्च यम हावि सदर्वि
बर्हुर्त स्वा नि सदः घरं ता नि गाय वक्त ना सं या धीयस्य निवाप स्त्राग्नीध्रीय प्रसघुतो
25 द्वार मपरेणाहेतुः यच्छा मुन रेणास हो द्वार मपरेणाहोतुर्धिष्ण्यं निवपस्य सघुलउपवि
श्य दक्षिणाप्रवैरणां हं वरी मैत्राव रुणस्य हं वरी दक्षिणा पूर्वेणाग्नयेकोणामैत्राव
रुणधिष्ण्यं कुर्यात् नत्नोपमुद्दुष्णुवः होतृधि स्त्रमुनरेण वरुरः समीनरानद्वा
स्तणाच्छसि पोत्नेषु च्छावाकानां समीनरान सर्वेषामंतरवसम्यः स्यात् वेद्वा रस
नास्त्र्याप वसस्मः आग्नीध्रात् दक्षिणातः संप्रति वेघं ते दक्षिणामुखा मार्जालीयं आ
ग्नीध्राद्दक्षिणं मार्जालीयं निवपेत् दक्षिणामुखउपविश्य दक्षिणामिसंतेकेवद्वा
र्यमुखमनेये घंते दक्षिणातो वाष्ट्यान्निसंप्रति अंतर्वेदि सदाम्भारं पवैणाते षवन्तनुहि
कास्याहवनीयवहिषमवमाने गावावातस्थापि त्रोहुवरं वत्ना सनेशाखाहृदयेषु जाहि
तान्न सघ्राऽसीनि प्रति मंत्र सहणः पूर्वेदारं पवै णानि षन्न तदिशानिरं संते आहव
नीयादीन्न सघ्राऽसीसभिमं त्रेः प्रति मंत्र उत्काऽसम स्त्रो सिविष्यवेत् नुनोति रिक्तस्य
प्रति छेति उत्क स्त्रनु दिशा निसम स्त्रो सीवसादि नात्रिगद पाठेन अन्याय्य देश
मंत्रेष्व ध्याहारा रोदरा नीहु निकर्क स्तत्तु पवन्न मिसक्तं याव पतिरस्तरणापा एम
त्रसमादनयास स्त्राज्यनिर्वपणानि कुसी नारव दिय्य हादि करोति पतिरस्तरस्मादि २५

निआत्मैवैदैवयंतानानिकृत्वाउत्तरपरिथहादिकर्मैकरोतिपरि त्तरसंप्राजोहितवैजीपात्रा
सादनवपाश्रुकसोमयात्रारणीमंथनाभावेपितस्तुतस्थपस्यत्वात्र यत्नायंप्रोक्षेरगावनेपा
मेवकुकुरादनवाव्यनिर्वापवेदवंधनीनानि नत्ववाक्यमिवाक्वैमेवतस्यथाते ये
जनित्वादग्नीषोमीयस्यस्थापव्रतिश्रुग्रहणादीनामर्थ सोपाध्दविष्यति नत्वमवेद
यथाच्युत्वणामेवरत्तेवावपशुपुरोडाशोयदंर्थेग्रहणं पशुं यत्रिसंस्थायेतेसत्यमेव
मपिमवेयवसतिक्रमोनुष्ठायकोनस्यात अत्रिचाव्वमुख्ययोगवपूर्वोववाप
गमतुववपशुपुरोडाशस्याद्वमितिरिति ननस्वादिनदीपपात्रासादन मासरोअपि
तचैववशापुतः कोवाक्कृतेनेति अतएववशाखातरीयं रभूसचकारेणतदर्थमपनि
वध्यते यदपासनादिहेवयथास्यात अथाहंवोमरकालो सन्चस्यपशुपुरोडाशस्य
पात्रासादनादितत्कर्तव्यमिसवशप स्तुवणीयमतत पवित्तरणान्मन्त्रैवयतो अ
पिसमानेस्थानामनदर्थमुख्यते ननुनिरूढएवेतस्यानि पद्दितामिडामवघस्य कि
पासस्यसमानार्थेत्यात संवन दिडानुसन्धाव नियंस वेगोनमस्य पुत्रवनोजे
नंधवयेघाहर्षमरोमासेयाख्यपरस्नाहाउभागानिसादरजरत्वेननिर्दिष्टावा
घारोपचमयाजाद्रसादिसमानवाक्यायानेनपातुसत्वाधावर्तते अपवाचीषो
मीयोतः पशुरितितोग्नीषोमीयसूवधोयानामितितचैवपरिसरणादीनिप्राप्तुवा
नि ननोवचनाद्व्यंगातरीयोपकर्मागानामितिपरिहरणादिसस्थितेउत्तरपरिप्य

श्रौ॰
२६
26

तद्विवर्जनं सवननाद्यैर्न्यमार्षनाल्करोतीति संमर्शांनं तदग्न्येवरिकरणात् अन्तःपात्य
हितं पर्वणःपरिग्रहादिति ततः पश्चाद्विहितं कर्तव्यं परिग्रहणं सर्ववेदि स्तरणानि पतत्वात्
आदि शब्दगृहीतस्योर्वेतदस्य परिमार्जनस्येवांतःपात्यसहितत्वात्पात्सवात रोते वहिरिसं
प्रेष्यति यस्येष्यतित हरिहितद्वारासबेसेव मंतंकर्तव्यं तत्र सर्वे मासात्स्यत्ति यत्नतस्त
रवे इति पयुनरस्य वक्ष्यते सर्वत्रादे ननु सपरिगत्यवत्ने सौमिकं पाशुकं च पञ्जकरैतास
वैश्यदुःखकाले स्यामासाद्यत्न परिपहार्थेऽङ्कस्तेननमीने प्राकृतस्येवासादनमुख्यमा
नेपुनःसद्वृत्ताधिकस्यात नथा वयथा यथि नमासा ह्यनीवेसहचलीयस्यात् सर्वे
शब्देनसस्यात्प्राप्यनेन्नादिनरस्मनतद्धारासादने नैव प्राप्तविधेयमितितन्नैव वा
स्थापुक्ता अन्येव प्रोक्षणामिथ्यं निधायापमोचामीयायापन्नैव वेदिवहिषः प्रोक्ष
णं भवति न हविरासादने स्थाने प्राधान्याद्धवनं तु न्यायस्य वाधकं परं एवं तस्मन्त्रे
यामीयार्थे मिधायदेशांतरे निधायाधासादितं कर्तव्यं तथास्तन्नेतद्वस्याभिप्रसद्धिः
प्रोक्षितनिधानमाहा अन्यत्रैव प्रोक्षणामिथ्यं निधायाभीयामीयापवेदस्तरणामिति
तत्र सामान्येन मोक्षणविधानादिध्मस्याविप्राप्यते पुनश्वानस्यविधीयनेतन्नद्धिः
प्रोक्षयामिति नास्यपुनःपरिकल्पितनमिवक्ष्यते येन वेदिस्तरणमात्रस्य वरणात्मो
क्षणं तावहिषि साक्षिद्धेन सवितं स्तरणाश्रितं प्रवनताप्यतनाप्रापकं वेदिप्रोक्षणं तेनैव ध्म श्रौ॰
प्रोक्षणं विहितं च वाक्षिप्रभिनित्वं यत्सामान्यस्तरणाद्द्यगतं अथासादनमपि नेध्म २६

स्य विधीयते न वा क्षिप्यते कथं न द्रव्यगतिरिति चेत् स्तत्काररव चुनादि निष्क्रमः बहिरंत
प्रेष्यतीति न चा चैव प्रोक्षणीयि स्तनो विद्रत्र स्याद्वगति र्य विष्यतीतिवाच्यं यत्र पूर्वं स्व
प्रथमं भवति स्यात्स निशाखां नरवचन सम्भावकल्पनावसरः तस्मात् पुरस्तात् न सर्केला
सिनस्यैव प्रोक्षा स्यात् प्रदत्ता वेदस्तरणमग्नेः प्रणयनं स्यात् परत्वे अयमाहवेदस्तरणं
कुर्यात् तस्मात् द्वितीयः प्रस्तरग्रहणानन्तर्ये अर्द्धव्रते यत्र प्रविश्य प्रणयनीयाधाने अ
र्द्धव्रते यजमानाय यत्र प्रविश्य शालां प्रणयनीयप्रेध्मस्यात् द्वितीये आधानं कुर्या
त् व्रतप्रदानं हि शालायामेव क्रियते प्रविश्य त्वाद्देवनम्यवेशनं संभवतीति प्रवेशाने
न विष्णुक्रमणमर्थाद् विधीयते तद्वत् प्रयोजनतायक्रियमाणाद्व्या र्थस्यात् इति संभवि
प्रयोजनेन संबध्नीयं न त्वशालाप्रयोजनं छेदनं येनायोगो भीयसमासो परिवा
यार्थेहाह न मुच्यते न चार्थे मध्याकरणमाकाशिग्रहीत पाशाद्वयास्यादि स्मतो विष्णु
क्रम शालां प्रविश्य प्रणयनीयाधाने कार्ये आज्याधिश्रयणात् कस्मा
र्जनाक्षासनाद् वेसरणानिकृत्वा शालाद्वार्येमपरेण यजमान उपविश्य सोमक्रुतो
आज्याधिश्रयणं पर्यग्निकरणं वाधिश्रितस्यानेतरसंस्कारत्वात् उत्तरत्रोदास
नमात्र विधानात् एवं कृतेत्सवना वात् स्कन्दं मार्गाद्येमेव पूर्वोत्सवाक्षिप्त नव
प्रेषस्य प्राप्ते स्वाध्यायप्रयवमिस्पविधि प्रेषदानं तत्रापि प्रेषार्थानुष्ठानात्सं
कृया लिम्प्र सालनवज्ञ महारणा वो स्वा त्यासनयोः यालिम्प्र स्यासन स्य दर्शत्वप

प्र॰ र
२७
27

तत्र्येमाचानुष्ठानान्तरं येन स्तनुष्ठानाय प्रलीसासन मिति एवं विडे दृजेन त्वं कर्तव्यं बहूनां
यह यो नीमाप्सावसरत्वात् स्मात्र हारप्यार ध्यो पेः स्नावसर एव कर्तव्ये पुनः रसं वे वस वसि
संमार्गेष्वप्युपास्तुक स्मिन्नाविज्ञुः स्मय यमुपम दृ यव यायात्मा दिसि माज्ञी सीयं रद्दास्या
वेष्ठ रां तत्र मेव क्वाप्सं भवति एतद्देतं कृत्वा परस्युच्यते शा ला द्वार्यमपरेण यजमान
तरुस्संगे सामं निधाया यविशति कृत्वे स्व ध्वर्यु विषयत्वेन भिन्नकर्तृकत्वादेकं द्वरात
स्पराणायत्तत्र यवेचनः शाला द्वार्यमपरेण सोमं क्रमणोायरं वरिक्वि रति यस्य दंराधित
मभृत तत शाला द्वार्यमपरेणानिवयो हि सतं वरदै क आहवनीयस्या य यम नीष्या
स्रीधी यस्या स्वापी जनेन च एके च तत् मकारं भिन्न स्थानं विकिरं ति उत्तर वेदि प्रणायनउ
पपमनीथ्यां ग्रीध्री यप्रणायनस्मा य यम नी छु यथा स्पापां जनेन त्र्यहविर्द्धानयोः धा
न्येन च गार्ह पत्यं च ति आज्यं प्रोक्षणीरित्तः पात्रं दे पउस्रु पय ष्या ह्य प्रहरणायत्ती तः पाच्य
त्रा त्यमेषां प्रणयनं त्येवं हेतु त्वात् ग्रहणीयाः स्वकस्य वस उ प यहा अथ चतुर्गृहीता नि चु का
है अग्नीषो मीयोत्तः पशु स्त है वस्य पुरोडाशः स्रुभया यो यग प धात्स्यूषहरणं अप
वापशार मध्ये नत्वा वहूतं धारयत्साज्या न्यपि त्वेना प्या त्वा रंभ नयजमान ग्रहीता
ज्यानि पुष्ट धाधा रयं नि न समा वच स्या थानि अपि त्वा स्वपिंड यज मानं च रम्भेत वासु
सा छाहूयसेना न यजमानानस्सपिंडाश्च रान्स्तुना दि यन यत्र्यज्व न स्वधं स्त्रा रिपुमयि राम
रेष्णा हरमत्ता रंभार्थं नकुर्यात घरी समिधं च वं सोममति प्रचरणा भिजुहोति आहित २७

मिथं प्रहीतं तं प्रवरणापरत्वदात्वठ सोमसामाहुतिं जुहोति सोम श्यामा सोमीमिद्वो
प्रवरणी पुत्रवान्सूहि प्रयाजात्मनाव हत्वा परिभाषिनाव सर्वहोमेवनेनाव धंधप्रवरणा
देस्सान्नी पत्नम्यर्थंसंतिकापरत्वहूप्रचरणीयालाणीप्रवेत तथा रोग अस्तृतिदि
नीयाप्रवरणेयवत्तुहोनिर्दितीयाग्रहणातनचानयोगस मित तत्कार्ये स्वयमेववासि
द्रत्वात्सदीममभ्यात्मेर्तस्य गांवैवकर्मे यक्षनीयत यात्रैहतेर्स सगाचि धम इष्वंवग
गमादिधनकार्यं स्वधनेनैवकृत्वा न्यम मिरधानमाहृत्यं भग्नेयम हृ यमागा
यानुवाचयति सोमायमराणीयमानायेति वा अनुवाचनाणें विकल्पेनेषे ये इधारः
उभयोरथ विशेषरागप्रपत्यनात् आह वनीयं गच्छे स्यातयमो व हुताक्तसणसोम
यात्रागोश्च वनुष्ठंवसंवर्हवयाश्वपरोमरशानेशकत्वव्यगामरणोत्व एतान्याहवे
नीयं प्रतिगच्छति यजमानव्रणामहृतमसेनरहोत्वेधर्वर्युदयः किं ता हायप्यात्वस्यो
मयाग्राणीयरारीनिक्षेपणकलशः सोमपात्रत्वे विधायाभ्यास्यत्वंकरणेते इध्मः व
हिश्च त्रुवयंवर्हिमेध्येसंनह्य व याश्वयणेयायत्युभ्भे तेरशनेशकलादिमंथुनवत्तुथ
यवनव्यव्यस्यास्यानेः ३ प्रयोजननामाभावाद्दृष्टोपप्ययपत्रा विवेकत्यिकंमपनंत
यापिमुसनुसारेणनिषेध स्याम्य हिनेत्वान्मंथनाभावश्चापीष्टः तथा चश्रुतिस्तत्र
हृनीयाकुर्यान्नाग्निमंथेदिति नचमंथनाभावराआनयनं पसीतरेनोतिवतत्वं आ
नयनस्यापाश्चिकत्वेनप्रवरणानस्यादृष्टार्थत्वेवनवाधानीतं सुसायोमिति कर्मपतिः

अ॰८ सुमतिरिधानवनस्मादध्वर्यौ नायं तु प्रहोष्यति तस्मात्तद्धेमानपवनं ग्रहणवपवित्रमन अ
२९ न्तरुपेतिवावपति आग्नीध्रमतिथीन्ने उत्तरतःसदो हविर्धाने आग्नीध्रे निदधाति उत्तरेणास
28 दो ग्निं हत्वा आग्नीध्रे ग्निं निदधाति ग्रावस्तुतः कलशं सोमपात्राणि च तत्रैव निदधाति
तत्र निधानं आहुः स्वनन्तरं संनिहिते जुहोतीति म्नव रणात् अयं नः इति जुहोयस्मिन् आह
वनीये होमः इति मान्यताहवनीयस्य स्मिन्नुत्पाने उत्तरतः परिकृम्य आहवनीयस्यान
रतो निदधाति सन्ततस्य सोमस्य ग्नेभिधायाग्निमाहृत्य हत्वाग्रा बहिर्न निधायोत्तरेणा
ग्निं परिक्रम्य पश्चात्तादासीनमग्निं निदधाति सर्वमाहवनीयस्योत्तरतो निदध्यात्॰
आग्नानि सोमं वहत्तग्रहीतासेव धारयेत् धिष्ण्या गवीयोऽध्वर्यो धिष्ण्यानीमध्यम
यः पाकृपसग्वाध्वर्युर्नेयापातं अध्वर्युविशेषणात् न्यथीन निषेधः न वध्वर्युर्हि सो
मं बिभर्तीति सोमधारणाहेतुपातनेनाध्वर्यौ र्यं वाव निषेधात् स्यापि सोमस्य तु नि
षेधो वगम्यते नेनन्त हेतुवन्निगदानी हेतु समाप्तान्ता निष्क्रामत्याग्निरुकृताद्वितीयेव र
तो यदि च हेतुरेव निषेधनाध्वर्युरेवासामान्यादि निवेदयेव स्यापि धिष्ण्यो स्पादि निन्तस्मा
दध्वर्योरेवायमुपायः तस्मादध्वर्योः शालायामर्थं स्यात्तरोतास्याग्नीध्रीयमिति प्र
गामन एव तस्य वरनियमः अध्वर्युर्हि सोमं बिभर्ति सोमधारणेनाध्वर्युरेव कर्तारश्च तेना
त्रसोमः सभाप्यते इति तस्य स्वरांप्रति विद्वनेन यथाफितिके क्लिन्नेति रुस्तवृत्तिस्मम्॰ राम॰
दश्यमे स्पृष्ट्वा हिकारोति प्रान्तेनपाणुके रवरोत्तराद्वे एकवृत्त्वलनरणाय श्राद्धात्तस्वेद त्रिच २९

त्तरतो वा प्रणयकल्पेन घार्यन्तरन्तरा वेदिं पश्चाद्वा नरण्येदेः प्रागुदग्विनिवेश्य स्थितो विरोधः
खरस्थानगार्हं सर्वेत्तरणीयमुत्तरवेदेर्वा पश्चात् आहवनीयस्य प्रणावेत्वोदग्विह्ण विनि
न्नुहोति आहवनीयस्य प्रणान्तेकृत्वा उदग् विह्णविनितिपक्के दहोते नचवरणा जुहोति उदग्
विनि पुरस्ताद्वा समिधो वाधायेन स्फुतेः आहवनीयस्य प्रणान्सुरस्ताद्वा जुहुयात्ते नोपरि
ष्टात्सेकुतेः समिधावाधायेति प्रवृणात् अप्रोधायेति प्रवृणात् अप्याधायसमि
धावप्रजुहोतीति एवं नहीं प्रणाणांकैवनकर्तव्याश्रुतेरसंदेहात्कर्तव्यावपरा पेम
धायतर्थातिरव्यवायायोगात् दत्तरत्तवाणामसाघृक्ष्यावरणप्रः श्येतिकृणासाद्धना
दिश्चपने तद्वावेदस्यसारितेनहोमानागीत्प्राणां संभाव्यते न च प्रसप्तसवचनं विनानर
येति अत एव श्रुतिरुपनयस्तावार्येण यत्र पतिमिति वोदितान्यो मिधाना द्विपरि
णाम्यते यत्र अग्निहुत्यहोमस्यैव सर्जिल्वनैकत्वादेकृण वाज्यसंस्कारस्त्विकर्के
र्ह नत्वसंगणानज्यसंस्कारा राभावादेव निरश्चयमीत्कृपेस्तरणीये आसादयाज्यानि
इध्मैस्तिरोनसितश्मशुजिनमास्तीर्यते स्मि न्सोमं निदधातीत्येवमविवितरिति आसादया
ज्यानि संमृशपात्मानमात्मने सेवं देयेशा स्वात् तेरएवमेवश्रुतत्वात् आसादयहवींषि
संमृशपायरपस्परपराज्जनंप्रनिपादयातितीयद्वीवार्येरानसृत्विजंतनस्परिभाष्ययाति
द्धमिति कृत्वा श्राकृतेन विकृता विति तेनासादय हवींषि संमृशासासादय हवींषि ष्य
थिं मंयत्नीतिनिवृत्तायासादयत्वश्चासादयाज्यानि प्रियेण धाम्नेति हवींषि खिवेधाहः

लेनि विरोधवैकन्तायद्वरस्वर्णनाग्रियाधेनासाहस्मादेवेतरमा संयनमेवद्युम्नं आलंभनी
नेपरवस्यस्य प्रविशदस्मिंशाहविर्द्धीनेनीडपसकोपरिस्कन्नाजिनमासीर्येदेवसवितरि
त्तित्त चसोमंनिदधात स्वर्गाधैविवरिगाम्नः एनत्वमितिविरुस्रापस्तिष्ठन्ति यजमा
नोविरुजसोमममनत्वमिस्यपतिष्ठत विसर्गीपदेशाद्वारेभः एवेतरंसिद्धवत्कृतः
ननवमवद्व्यविनुत्समनु स्मिचाद्वीरापदतिपाजमानिकमवारंभपर्वेभविष्यतित
त्राधयानुरस्रापतिष्ठते हवीरापदतिविरुस्रापस्तिष्ठतरनि ससंनात्रेविसर्गोपदेश
गासिहावारंभेणयाजमाविकमिरमध्यवसीयते किंतवाकयशेवाहवधारितु पश्वा
रध्यवसानमत्वारंभमपात्यादि अग्नीषोमीयावाएतंयतत्नेभआरधाने योहीरसिन
रस्कपत्रमपाद्यतेएतन्नवे आग्नावैलत्वा हीष्माकम्मेतणवृयजमानाग्नीषोम
याहैधुसमध्येयसिमः एवंमिदनीरवेमम ः सोममप्तेनेनात्मानेमानपतिनेयौत्म
नामिकलमितियजमानस्यैवयुलमह मितिशवकेनुरेवपलापगात्वमितिते
नयजमानेसाविश्रुिते वारेभलवायंसवयजमानकतरकः पुरस्याविनः श्रुतिश्च
यंआन्मावेष्ठावदस्यहरति सूत्रीयहविर्मेवतिस्रावैविष्णुः सोमः सहविर्योएवहव्या
नीभूवस्तियदीक्षनेनत्ववंमंमजैमकआरधानेत्तमयतपकः सोपात्विर्मुच्यतेयदा
नत्वंहवसामदवोस्याहेन्उपागाइदमहमनुष्यास्सहरायवेष्याबसानीति नवेवै राम
विधमवम्रत्यसामाथ्येमेवयाथेनोत्तत्रानःशवेयास्विदहविषयंयशेप्राप्य्येमानम २९

ध्रुवुरसि पतनमा नगात्स्वाधिभवतीत्तिनयजमानकर्त्रैता अग्नाऽपि विपरिगाम पृद्ये
वन् स्वाहाविधिर्नित्ति निक्षुप्याग्नेर्ग्रैन पाऽस्वाहवनीयेस मिधमाधायमद्देतीहृपस्य ध्वा
गुरसि धिषजेन स्वाहाविधेहृत्वास्वेति निक्षुप्य यजमानोग्नेव्रतपाःस्तिस मिधमाधायाहव
नीयेमद्देतीः स्व स्वाधिषद्ग्रेहंगुतीः ऋग्वंवांवा नरशैस्मोकः सर्वैर्यजमानेन कर्त्तेय
स्वाहाधिविवेहृत्वास्वपासानुस्मइति आत्मगापितपत्यपनमानकर्त्तेस्वपुरं कम्मेवि
र्तोतयजमानकर्त्तकं स्ववाचतनेककर्त्तेव्यान्स्य पं नतकोते कमेव पत्नीव्रताहृदवस्वे
हृस्वीमद्देतीहृपस्य स्वगार्हपत्ये समिधं समीपाधायमद्देतीहृपस्य ध्वागुरसी
धिषजेनयन्भुपि वाचास्ते मदन्तहृत्वानामग्यहस्तासोजते अस्थानः कुर्वन्ति आन
तर्यमात्रत्वात्कुर्वन्तीति वचनात् चरितार्थत्वास्यानिपनिश्चात्वात्स्वेकरा अनाशुषि
विसर्गोस्तु अस्यानं भोजकत्वं कामचग्रहीन वंशीसा पाउन्मोचारः उन्मुक्तायांतरां
गोत्र नत्वार्थभोजनं नक्तेनुशे घ नपावितौ यत्ने प्रासानुवासन्नस्य पमवगम्याते वा
संपेथानस्माहुम्मात्राग्निमातुषोहिमवति तस्मात्स्मात्रनामनः हृस्त्रिमानुषो
हिभवतीति अशनकरणात्तेही मोन्मोवनान्मानुषस्व मायानहेतुत्वेनोपादीय
मानेमानुषगृहाशनविरवतिगमयति वहवचनमपि तदुपोद्वलकमेवतत्स्मा
सुहृषार्थमिदं अपिचयत्प्रतिषेधोपिपुहृषार्थः न येवसामान्येनदृष्टत्वेन तस्मादी
क्षितस्यनाश्नीयादितिएवं भोजनप्रसत्याकस्मात् पक्से गावधिकएवा ब्रसमिवे

अ॰ १ न्निरुक्तः परं ब्रह्म संपद्यते निवर्तते हविःशेषभक्षः हविषो यदवशिष्टं तदेव भक्षयति यत्नात्सुह
२॰ कार्यं नवनसर्वनी यावच्छिष्टं मात्रः सोमान हविःशेषाश्च भक्षयतीति वदन्नाते अत एव भा
मर्थेह स्यात् उपवसथे तत्स्य नस्यात् उपवसथे नाश्नीयादिति स्वधर्मयोगाय मर्षिनिषेधात्
30 देवमनः अनाशकस्वनं हिविषयोऽश्नातो वा स्यान हविःशेषभक्षः अतिवेध इति तु शाखान्तरे तत्री
सनकानुपेयुस्तौ हेस्तना उपेयुरेक स्तन उपेयुरिति पञ्च स्यात् अत्ते तमुपवसथे नाशक
मुपेयुरिति सत्वं भक्षयामो भोजनस्याने हविःशेषभक्षणं विधीयमाने स्वनीयश
ब एव स्यात उपवसथे हि भोजनस्यानीयमेव तन्नेन निर्वर्तमेव यत्तु नाश्नीयादि
त्तितरे शनकार्येस्वनियमं यत्नास्वनिषिद्धं अत एव पशुपुरोडाशशेषभक्षणाभावे
पीडामक्षो नवद्भवदीक्षितस्यानस्याशेषत्वान्वेषाहोऽग्रवशनानंतरमेव शिष्ट
यस्माद्धामनमद्दिग्विधीयते चतुर्होकरणं वा अत एव सर्वत्री यशेषभक्षस्य विनि
योगात् नचतुर्होकरणं विनियोगश्च शास्त्रीनर्तु नः स्वशाखायामपि अध्ययन्ना
न्नापुरोडाशा भ्रूयाद्धविरन्ति इमे सस्मात्याद्द इति न चाएकपुरोडाशेऽश्रु सांसभवादि
तिच पुरोडाशेऽश्रन कार्यो यन्न मधयौ सबद्धपुपरामकृत्यादे दृविर्द्धानः सक्नीयान्व
नक्तायेह यतिन स्यान्न सवत्तीयशेषभक्षः अग्नीषोमीयो नः पशुः अतदन्नामग्नी
षोमीयः पशुः ईशोरयतिष्ठक्तः सोमीगेः कृतोऽयः एर्वहियशोरगानिसंस्वनानिव्या एका
ति वक्तानीहानीमसाधारण्याद्ग्नीषोमीये राज्यपदेशः त्रि यतेतनो हाव्यमेवे ३०

कृतान्यंगानि सोमसाधारणानीति अथवा पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्थाने स्यादग्नीषोमीय
कार्ययं पशुपुरोडाशो विधीयमानः यागो यतो माभूदीक्षमाणः प्राग्दीक्षांगानि यथोक्तानि कु
र्यादग्नीषोमीयविधिधर्मेण तन्त्रांगानि न स्यानायन्नपशुपुरोडाशस्य कर्तव्यानीत्येवमर्थं चैवेदं
न देवसः पशुपुरोडाशः अग्नीषोमीयदेवत्वस्य च पशुपुरोडाशो विस्यात न तु पशुदेव
ताये पुरोडाशः इन्द्रमेवाग्नीषोमीयपशोर्मोनुक्रमणोनिरूढ सर्वसंभवेऽहि सा स्यादग्नी
षोमीयत्वं न च पशुस्तोमाग्नीषोमीयः पुरोडाशः इत्युक्तमेव हि विकृताग्नीषोमीयपशुध
र्मे पुगच्छन्त्यग्नीषोमीयपुरोडाशावि पापानः अथ पुनः पशुदेव पुरोडाश धर्मत्वेऽपि
कृतोऽनदेवमछतीति तद्देवसः सर्वत्र अस्मात् द्विकरोति पाशुकं नेञ्चेममस्मात् नात्विकरो
ति द्विशिरोनहविर्द्धाने यष्ट्रिकाः हरति सहसिहोतृद्वये गृहन्तीत्यत्र तद्वस्त्रेवतीय
मानस्त्वाने तेनैव पथा मार्जालीयं परिस्तृणाति नक्रागनी हरति पत्नीशालादाग्नीध्रं नोत्संपाज्ञा
र्थमेव हि धिष्ण्याऽमवायस्यात् प्रसाहं सर्वासामाहवनीय योस्त्वव्याव्यात् प्रसाहं सा
न्यथानमार्गेणाहवनीयाद्वेवं तेरणानीता नि तेनैव पुनः प्रसाहं यतेवं तत्रान्तरेणाहवि
र्द्धाने नानयनानि अप्रसाहतानि द्विशिरोनप्रसाहन्तान्यन्तरेणोति कुतएतत् एवंच क्रि
यमाणे सोमाहवनीययोर्व्यवायोनस्यात् हव्यवाहनहविर्धानं पूर्वेषु पूर्वेष्वध्यान्तरतो ला
तेनाग्नयभिद्वशिरोन स्थान्तरेता हविर्भिस्ततः परं पात्रीस्यावं च मेशाश्रयनीतिक्ष
शिरोननयने सोमाहवनीययोर्व्यवेतो भवतः न त्वेवं तत् हि प्रसाहरणाक्रिमर्थ्येपूर्वं

अ० ३१

[illegible] एतद्धविस्सोमाहवनीय [illegible]
[illegible] सोमाहवनीयो हविरं [illegible]
[illegible] गार्हपत्य [illegible] दक्षिणाग्नि [illegible]
[illegible]
[illegible] एकादशी [illegible]
[illegible] एकादशी [illegible]
[illegible] एकादशी [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] संस्कुर्वन्ति ३१

इत्थं मेकैकं च संस्कारेणावहुनि संस्कारायोगात्संस्कर्तृणां कंतेनाभिप्रेतृणामिव चावाप्य
ति मोचनं नावपरिलेखनाद्यवेक्षणमांतरयोजनादि परिशिष्टानां नेमेदनं चैत्थं मध्यमपरि
लिखितोत्तरं दक्षिणं वा मध्यमं पूर्वावटं परिलिखितोत्तरं परिलिखेत मध्यमपरिलिखितानंतरं
प्रथमं दक्षिणं परिलिखेद्वा अस्यास्मितरान्दक्षिणान्त्रवपूर्वापरनेव्यायामेन एवं दक्षि
णमेकमुत्तरं पश्चाद्दक्षिणमुत्तरमित्येवमावर्तनेन दक्षिणात्प्रारभ्य मध्यमं लिखितमस्यैतरं
दक्षिणमपि लिखितं स्वेन अवदानहोमान्करोति उत्तरस्यकाण्डानुसमयविधानार्थेन स्यस
वायेसामान्यं पूर्वमानुपूर्व्येयोगादिति यथिमा यथा प्रामपदार्थानुसमयावधार्यमुच्य
ते अवदानहोमपर्यन्तं पदार्थानुसमयेन कुर्वीत स्वस्य मेकैकं पदार्थं करोतीत्यर्थः
तत्राप्यादानं तं चेत्तावपरिलेखः प्रतस्वदं सननाधाप्त्यहमुत्तरेणावबाच्य निधानांतं प्रति
पुष्पं रत्ननस्पम ध्येपुरीषो द्वायाधीन सिद्धिलाखाननो वसरलघुप विधानाः अ
यमाणानात अर्थ पदसमः स्त्वमकादेन पदार्थानां प्रक्रम यो नकेन पवे पदार्थे स्ये
नस्यर्थेननतथाधारणाद्युत्वात विधानानेत्वननमेकेक स्वपवावापश्चि त्रिः मा स
र्गप्रतिरपपश्चाछेबावनयनेमासवदंननुनतद्यपोस्रणानारिमवनयनेपुन
र्भोषणावस्यसंनिधिशद्भत्वात्स्वस्यपवमोक्षणात्कंमविमेषत्वेननिमित्तत्वाभा
तसर्वैनरावनयने स्थानानाभावत्वेनमवोध्यनि मस्य यावन्न प्रोक्षितानां सर्वेतावत्सं
स्कारसंगतिः नापेक्षितरणातेनैकयस्माछेवनाज्ञेसे सर्वं दिशानसंस्कर्तुं पदार्थावापः

1

अ॰र॰ ३२ कृतोपयनः विधानान्तं चेन्नः सोऽग्यकथं गच्छेत् सम्भवति ते न प्रोक्षणान्तं नं नरपैकैकं वनयनं
वर्हिः प्रासनं च यत्र वर्द्धयत्प्रशाकलस्या विन या होमोपिप्रसवत्वंट यपकेऽप्तोपतर्पा
32 नुसमयत्तस्या विवृतार्थे विवेचनं कृतेति इ॰ अन्तेनाधाव्रधात्सेस्रगोत्कतेवेक
स्य एकैकस्य पथ्यस्मात् जनादि वियाते सगा नेकंतोऽन्तरं कर्मकर्तव्य यदा पोन्नुसम
वस्मायतः श्रोसिद्धुतः कांऽनुसमया वृयता मिति चेत् अत्र ब्रूव हि तेन हेतुनासंवध
आलंभनासंभवात् यदर्थानुसमये आश्रीयमाणे दर्शपालंभनं अंजनेनाच्छवहिन
त्वामती तेन सपवेत् पदार्थान्तरे हि पुनस्तस्मिन् पदार्थे क्रियमाणे तेन कांऽनुसमय
उच्यते श्रोवाह स्मिराणीनराणां मवत्र हराणां नमालंभनासंभवात् इष्टिगोनवराणां
पशूनां मंजनादिष्ववः सोन्यदह निवाकलेक्ष्य कुत एतेनं आलंभनासंभवात् नसौव
वसप्यरतर पश्नामालंभनं संभवति तस्विसनीपपशवः सोक्ष्य हसालभ्यन्ते
भगानोचप्रधानकाले नासाच्याने मन्नूणेधेव्ययशोत्तरपशूनां अप्युवालंभनासं
भवात् पशूनालंभनस्यासंभवात् नहि पशोत्तरस्यांजनादि क्रियमाणे पूर्वपूर्वपशुस्या
लंभनं संभवति ननु पशोव्ययणानेक्रियमाणे भवत्सेवालंभः सर्वे वसहनानामावा
तस्य सर्वस्व रवालेषुगानेहि विधीयते पशुष्वपणासप्रधानकालीनत्वात् ततु॰ऽन राम॰
रपशेव दार्थेषु क्रियमाणेषु चषाले स्वगानेवशं पूर्वपशुपान्समो स्यादितिष्वेक्वा ३२
जनादीन रषापुतं अथवा किं कस्वार्थं कुतः आलंभनासंभवात् आलंभनं वासंभ

वत्वालंभनासंभवं तस्मात् आलंभनासंभवेनाग्निवाक्याद्वयमुपघन्तसन्नकारेण आलंभनाद्
ग्रहाय यद्वाक्यावकतेनेतद्इतथा न कुर्यात् द्विष मेवाग्नि यदि द्वैवरूपमुष्टि साध्यत्वेन परि व्यप
णन्नात्वजेत्वपरिवीतावातएतावृत्तंक्तिवंसति साक्षेवपरिवसावपशावैकल्पपमुष्टिकंपति
पन्नेवैपश्नाालभंतेतस्मात्द्रानरेवाष्टु यदि तिनदिद्विमात्मभते पशासंभवेयातंभस्यनद
तिक्रमेणाविधापकंतदसंभववाक्येपशोन द्वयंपद्दैवकारणिन्येसंपमन्नमाद्दः पशुःपृथ्या
वेत्वदैवेकसमितंतिमुक्तकुष्टतायेवेवन्मःसुसायेएवंमितंतीस्कन्धने प्रकुक्तताकुपि
ष्टेन्द्रेन मुहूर्तेष्टेः यसोमवकर्मेणास्मान्तदेवतत्कर्मेति क्रियमाणाप संगारस्यार्थेक्रथेनेन
हिंस्थुतेवीध्यवाधकमावसंभवतितत्त्पमायात्वात् तस्मादिकल्पएवपक्षः यपशाश्च
केचित्तावतीकन्नतद्व्यते श्वेवादृक्षिलोभराशामवेगहनांतंकुर्यात् आलंभनासंभ
वादिति वाक्यार्थस्याहेतुर्यतेनेद्रोदृष्टान्तिवाक्यात् द्विपशुमुष्टिसाध्यपुरोडाशयगणन्वा
न्ववजेनैतिनतस्मात्प्रताराव्रीष्टुयदिदसस्यपशोः तेन नवाध्यन्ते अपरिवीतावाएतएती
रात्रिवसंतीत्यनेनाप्यधेतद्वचनेनस्मात्तस्मात् हि विकल्पः वचनेनमार्यवाधात् अथा
वावधालेस्वगांतं सर्वेषूपणानां पूर्वैष कर्दक्षिरोणस्मरणामवध्यहनोनंश्वावाकर्जे श्वमप्य
वावघालेस्मरणांतंत्रियमनपूर्वैषः सर्वैषपानामधमस्यपरिव्ययणाग्रपि आलं
भनासंभवस्त्वंवादस्येति परिवोयमध्यमपमवदाहनांतपरिवीायमध्यमंपपयवदहनो
तंपश्महपाणामंजनाद्यावघालेस्मरणांतंकुर्यात् श्वाश्चेद्वपरीवीयमध्यमंपसहपानां

स्मृ० पंचनाथवगृह्नां तेभ्यः कुर्यात अग्निषु वैधाद्धि रशानाः परिशुश्रूषावास यति यावांव स
३३ म्प्रदानां पाणावश्यो न्नम् देनात अयं चणेनां संस्कारः हारेणाणेश्च पूर्व संस्कारः पञ्चो
ऽपि अग्नि षष्ठाद्दृहरणाने ओतृयशेष वपानपरि प्यतो निष्ठ्यते तनाशिषु स्थि
33 तिमात्रमाहाने वतस्योपागने तत्वं संस्कारः सवाश्रमे धि सर्वे स्रुये शेषं वसस्यः शि
तेषु वांसमवापिन हैवं तेविधाया न्य परिक्रयणं कर्तव्यं यति प्रथम मीवामेपास्यसर्व
परिक्रयणाकारणां अभ्यंजनपम्यतिकरोति यतपितृतरे घृतं भुवंतं नहायिनं रजना
धवकर्तव्य मग्ववहा मीतं तु सर्वे प्रपानी पूर्वे परे वक्तव्यं यथा ख्यो नमुष्ठु यति पश्च
पान व विष्ठो दक्षिराणानुपर्वोः तरे पावविष्ठः सदक्षिराणः स्यात इतरे उत्तरे अनुप्रवा
पूर्वमनुवदनेन तस्य तत्रापि तत्रैव मनुनदनेनाइस्य वमा स्यात वैसायप्रख्याभावः प्रमा
णात्मत्वनतवारलयवयात् अपन्निपूमायकत्वेन प्रक्रांतो यतः पचारन्वियरिवास
यदि नितने वै कारत्वायवयेनाय सीय स्वमिति विस्तरे नेउक्तं निखहं तौव्रस्यपिवः
प्राचीवनीव्रहति सोवर्हिषो ग्निषु स्यात मार्वीन्वपवानामुष्ठुयणाणश्चाद्वविष्ठो नुप
र्वीः प्रीवः एवंवपात्रीपंक्तिः स्यात यथापयंवेहिवर्द्धने तौवल्गुत्येव विशेषः पूर्वगुणा वे
दिवर्द्धनीया एकाक्षानुरोत सपक्षेः तत्वशंमुत्वकारे गायणा पथवेदिवर्द्धनमित्यत तद स्याम
हस्याहिना एतच्चूर्णाप्समात्रोतरासव सहशावरणा क्रोमितिनस्यैववचनात्ते वर्हिष्ठा स्मृ
दक्षिणांवितत्वद्वा होतनिरधात्सषतदनिवषिष्ठा दक्षिणामितिय मारणा द्वहिः विनदमि ३३

त्कपरत्वाभावात्सर्वेषांग्रहाणांश्रीकृतमीस्वर्थः द्वादशभिस्तिवचनात्स्वंनेत्रप्रमाणंतावत्स्वर्गे
येष्वयानत्वेपृथक्त्वरतिद्वित्रिगणनोपिधानमेवपृथक्तरति एवधर्मो श्वात्रसर्वेद्वादशग्रहण
तुल्येहि समावेशः सांख्यायाः विधानंप्रथमः पदार्थो विरत ननाभावाद्वद्धकर्मेतो
पात् नेवतस्यैरण दर्शपूर्णमासविदधानीत्येतदेवमंत्रवद्दकादशानामुपद्धयगोमृतेमंत्र
वीस्यात् द्वादशयद्दणान्तावत्कृतेनेवहत्यधिवेद्यपिनेवंसाधर्म्येयोगायतत्स्यसंख्या
भियोजनं संख्यायत्ताधिकायागमध्ये धूपाधिक्येऽस्य तावतांविधमानत्वाद्धिवस्य
वद्दरणात् द्वादशोत्विर्नेद्वादशभियमाप्तस्यसंगतिनतः सत्यामिमयसारस्यापस्यतेष्यवि
शेषतः एकादशीनीमुक्तायद्यपदशयोत्रवेष्यते तेनायमपिधर्म्मः स्यात्सायश्चतेनेन क
दपकानान्वदयस्यत्स्यात्वमेहास्मयोजनेस्पनुरस्यायास्तत्रवाच्यस्यादनपत्नेव द
पकाः इष्येकादशिस्याम्नायतनपचपश्वादे प्रोक्षणावायवग्रहनाक्रोसनपेनुह
प्रोक्षणादीन अवग्रहनपर्यन्तान संस्कारान् क्विनेद्यपकरो ति येषांसंस्कारणांन प्र
योजनेनं संस्तनेक्रियेतेसप्रयोजनात्तुसुप्यते नन्केकैः समानानामवद्दसं वधिनामेव
लोपः प्रोक्षणादिविधानेनप्राप्तानांपर्युदासात्तेनेनशेषावनपनादीनिपशुस्यंनेभ
वयभावेपिप्रतिपत्तिरूपसंस्कारत्वात्सामोस्य शेषनपयमशकलोपयागादीननपेत्त
सात्त्वकुर्यात्तेनैनतएवपदार्थः अभिमंत्रणादिस्याणा मदसंनमानपरिवासनाद्यश्वि
कारणवशात्सक्तकरणावयवात्प्रतिमोचनविधानमेवस्याजनपत्तिमाववानि अपि

[illegible]

नैन्द्रगस्य सावित्रे वा स्तम्भानां पश्वो छ यथा च मेतानि तस्मिंस्तस्मिन् पशु मेधो नाम्ना देवताभ्यः
पशुमालभन्ते एकदशिनो पावकरणं कृत्वा एकपशुपक्षे तु कार्य इति संवादि पशाव एवैता
भ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते नपुंसकत्वे कस्य आलभ्यन्ते सर्वे याज्या यास्या विधि याग
पशुनियोजनेनोप्साह स्वपन भाग्ने यथानियुक्तस्तस्मिंस्तस्मिन् पशुनुदेशवः पशु आग्नेयं
गृहीत्वा तस्मिन्नाग्नेये भाग्ने यथोक्तः रसेवं पूर्वेष्व पूर्वेष्वपीवा याथमुनरोत्तरः स्यानियो
जनेनकार्य उत्तमं तस्या हितेन निधासमाग आग्नेयः प्रथमो गः छ सत्वार्यज्वानपूर्वोत्तर
संज्ञापनापपशादेवानीयं तेन तदाग्नेय आग्नेया तत्त्वोत्सवाद्रपु अतिप्रस्था ग्राम अनु
पूर्वेष्वप्येतद्गच्छन्ति नरेषु पत्नीगच्छन्ति अनुस्थ्या पूर्वमनु पूर्वी प्रियोजन्त्वेवादन्या
मेनेयाचाग्रयणीया स्तोमायनेपु गापदमनप यंव धनवाद्वास्त्राप्स सत्क मुपा संप्रेषव र
क्षिरं नावनिषेध्येन आनेयः संज्ञपनप्रदेशो रक्षिरानः संज्ञपनीयः उत्तरपुरस्तात्त्वि
तरान्त रक्षता न स्या स्वतन्त्रभक्तीनां निद्धं निशमितारः उत्तरं नियुक्तमुत्तरदेश एव सर्वा
न समानमुपाप्य पृषद् शामेस्त्र पयान्वग्न्यो स्थाप्य स्मुकामि शामि यान्त्रं
नपशुपहन्तो कसां प्रेष्यणापिपयुणा स न संवादे वनस्प निविषयं हिरण्य प्रे
व्यादि सर्वेषु पशूनां समानं नु समेव स्यात उपप्रेषणा सन्नतन्त्रमपर्यं साधयति
अग्निमुग्नमेष पशां सहस्त्र तिनमपि नह हिंने स्वयोजनं साधयति परिपशव्य अणि एव
वीतरकासयो सुप्रत्यानुत्योपकाशिको संज्ञपनं स्वयोप्यर्थो निधानसमर्थो स्तः २

अग्न यो ऽजयस्येव शमितारं प्रोक्षणीनां सततं तो विसंस्कारः प्रकृतौ पशु पुरो ऽपशाहो व सिद्ध
२५ वत्तथा विधुनः संस्कृत प्रोक्षणी दिनान्तं वाच्य प्रोक्षणीता प्रच्छ्रमे वे सर्वे सो क्षिते पशो पु
नः संस्कारविधानदर्शनादिहापि तन्माशंकीतिस मानत्व पुरुषं ते तनुत्व इति चेत् तन्न
35 न्याप्रोक्षणी तत्र खवनादि तिवृद्धः उत्सुकोश्च यथैनी यमानः सर्वे पशु नामयत्न वः
अस्मि र पिक मेण पशु पुरुष वधे मारणा च वदा नापयन्यो ऽतः शामिश्रो ऽपि विधुतत्वे
प्रापितस्ते हेशस्य एव अंतर्दर्शनपश्चात् अंतर्दर्शनशब्दो नात्र वनं च सत्यपसि रत्ना
मिधायकः स्यान्न चैवं पश्चिद्यावयवश्रौत दोनुयाकानेव व यव स्यत्र रा ख्यापदे शा
वात म सा च्य पुनर्हि तं रं च च पेनाच्यन्ते य ऽ स द्य हृत्वा मस्तपत्न नीति तु स्य लेवा मयाः
शुभाते अयसी स्यो वेवेदर्दं न रामा च्छवदि इति न न्वन एवैक मंतर्दीनम व्यय वणः
कार्यं करिष्यन्ति हि त्वस्य विवक्षितत्वात् भवतु नाम विवक्षा पक्ष तो हि त्वं विकृतौ
तु परिभाषा बाधिकार्यो ऽस्ति मा नामर्थ्य प्रसंख्या द्वयोः पक्षस्य मिस्तनो या वं
नः प्रणव त्वाविनिरत्त्वा पुंसा सप्तदशानि नेनां तर्दं नस्य पाप्म प्रच्छिहो सस्तायन्तपु
के कर्मस मानं स्यात् न तत्त्व मस्तानां निरस्त नमविद्या नेव समानं अयाग्रमाहवनी
ये प्राप्त नव लोकसं यै घो पितु गण पशु पुरमारणा स्तव पा ह तो कानां पुण पत्से भ वा न द
तु वचनी या नां स मा न तायां तं स्मरणो प्रै वो पि समा न एव स्तु नः शा मि त्र तु शा स न हु त्य क एम
त्सश मित्र रनेकप शु विषये प्यापारः पुन छा सिनुस्मला न समानेपकं संवा हा पः ३५

नेकरूति विधिवैधर्म्ये वेनसहमुक्तः सकृद्रवनस्यति पागो विप्राकृ स्विष्टकृतः क्रियमा
णः अप्रधानकालीनत्वेन पकारकसूत्रेः स्विष्टकृद्विधिसंक्रमस्त्वेवासंभवद्द्रव्ये ये द्रव्यत्वे वा नादि
सत्रणं वनेगे ग्रहणेन द्रव्यन्यासः पुनरस्त्रोमविधस्ति नैतरस्यार्थत्वात् स्विष्टकृतेनो वव
तानवपरणं तत्संह कर्त्तव्यं नाव इयावत्प्रधानमिष्टयाप्यतिष्ठद्द्रवत्तने गृहणास्मा
नत्वापारेमः नचापि अने कणतायेगित्वं प्रधानाभेदद्रव्यमेहशेस भवति द्विष्ठा धारणे
समाप्तिप्रथमत्वात् द्विष्याधारणामध्यिमानं नहविषस्कृते स्वैष्टपशुयमाशेष
णस्कृतेन भवति कुतः समाप्तिप्रथमत्वात् समाप्तिप्रस्कर्त्तोऽपि थकर सत्वप्रापयित्वा
प्रथमवस्थेकं द्विष्याधारणे स्वेनस्वेनाथेन नित्याद्र यित्तं न वति थ्यन्नाहो मविवक्षः
कर्त्तुशकते स्वकस्या साधिते द्विवाधारणं नास्ति समगीदक्ष्यत्वात् उक्तामस्ते
वपाप्रथप्रणपाव एतान्यपि समाना विप्रमत्वात् द्रव्यप्रथवति लोका पिमद्दस्कत्वाने क
पशुप्रयणाय जाहस्य मानेनाभिनाम्सस्मयोपरिमायोनदीर्घतां प्रापितन्वया
प्रयाणाम पित्नद्वत्न नेव सांसं देहात्ने नैता वित्समाना निवेनारवायांभे द्वंकं स्वपंडवसा
संहेहः अंदेर्वातेरे हि स्वव सा होमः श्रूयते मक्तेनाते ना त्रापित थाभवितं चानवृतो
हैवो भवति पश्चन रवसांस संग्रांत सोचामणी र्देनाद्भूसोचामणां भिन्नाभिप्रला
निरूप नत्रिपशुप्रथमसैमो सरणावप्रथमप्यवपतीति पशुवहत्वेश स्यप्रत्वभे
देनपाकमवगमयद्धयाश्रयणपत्वयोरपि पादसाधनयामेदंवाधयन्ति नावि

अं-८ रोधात्तेनेन ह स्मरवाङ्गतत्र पाशुबन्धीये दः विंनु संच काकुनः राकेनायमेक हविः श्रपणान्न वि
३६ ष्वनेपशुत्वव स्याहोमेव सांससर्गे विरोधोयन्नन्नंनेनयव स्हुनेया सारोनमस वेधे धानंन
त्ववसाहोतन्वेति वत्सा बानेक पशुश्रु वरोनाय स्वा वासे चनइ ध्या नरं त स्मा द विरो
36 धः नवायेवपशु संस्कारे येन स्विपव होम आकांक्ष्यन रसेनैवनइ संनी ति करोति वाका
शेषे स्वन्नासंबंधो तर संसा यवेज होतीसारि पशुस्वनेत्र यागोवसामा च स्साधनोवगम्य ते
स्वागहोमवत्स्नास्म शेषभ् तोथ ति पाद्नमिदं तेषु प्रकृते वाहें ति यदुतं सेचाम राणपा
कसाधनमेहो इष्णतद् ति तयो व्यते पाकं वैषम्यासो चामराणा सो चाम राणपा द स्वादीभि
भिन्ना स्तनुमिता निष्पत्त भेदः स्वी नेननतत्र स त्वेव वाक वैषम्यात विषमो हि पाकः कासा
स त्वहुत्वजस्य नानाजातीयानां छागादि भमेषा णांन भिन्न प्रयत्ना साधनत्वत्तिरके
णा कर्तुं शक्यत्वात्तेना पाधिकृतस्तत्र भेदो हल्यो वायचो पाधिकृतं सोत्यन्त तद्दु पाधिसम्भ
व एवभवतिननु वैकादशिनिधर्म्माः पशुगणोप्वितिसामान्येनसवेधर्म्मो तिदेशाव
त्ति ष्वन्ने पशुगणेषु तत्र सोमायनो पालंभसहपशावंभेषु कं ति केन धर्म्मा एकत्वे
पाकरणासमानमुपप्रेष्या द्योभवतितिगवगशिकोदेकोनभवती निकिमिदमेकाद
शिनिधर्म्मैतन्तुल्यविदेषम्य अथोचीयपाज्ञायोषो मीय विषमवद्धे कल्पिक विधा
नेन तुल्यत्वा सर्व्वमर्सप्रकृते विकृतिष्वप्य त्वाभावादन्योन्यं धर्म्मग्राहकत्वाभावेनेका राय
दशिनिधर्म्माः सोमायनेप्रवर्त्तन्ते विशेषातिदेशोनवोपालंभसहपश्वाहोगणात्वसा ३६

मान्येनोभयोरेकमेवप्राप्तितुल्यत्वेपि श्रपर्वधानाबांनरविवेकोयास्तोमायनेनेनप्रहाबांतरसामा
मात्तत्वेवावांतरातिदेशेनधर्म्माःप्रवर्तन्ते भवतु नामैवं न यापि स्तोमायनेनेभविनयमुक्तेस्ते
स्तुमप्रवित्तवत्वंमविनत्वंतर्हिभिन्नैवोर्ध्वरेकपर्वागतस्तासिकादिप्रिरिति उच्यते एकादशिनि
धर्म्माश्चगणाधर्म्माश्चपशुइवं द्वयरिपशुस्तेकरैः प्रसंगानुगता दृष्टितः एकादशिनिशस्वेभसं
बध्यपश्चिद्दीयतेतत्स्थिनेनाग्नाप्रवृत्तमाग्नेयपशोरिथहादश्यामेकादशिनिधर्म्मेवेतत्स्यैवगण
धर्मेतात्मवस्थितिततस्तत्त्वं स्तोमायनेवाग्नेयसमानमुपमं स्यादि एकस्रगात्पेवद्वप
येकादशिनीप्रायेवकपद्मपादिपाग्निधिः दृष्टिरावनिर्वृत्तेवनमेनद्वयधिकोगुरुतः एकादशि
निधगेनेनस्यादेवमुवेहुवंभविदेशाद्वेनोस्मास्पादैकतनेतेगमनेगणास्तोमायनेयाके
नेननतद्विकारयोरपिउपालंभसहपश्वोरस्यधर्म्मैरस्तोपुनिः नवनीकवनादथः साध
प्रियणवस्थिय स्तोमायनेबंयत्तेषामप्रकृतिस्तहोहाध्यते पपोद्दवधनंतेषां प्राप्ताःसेन
निवार्यते स्वधर्म्मपुत्तमवत्तेवैकृतेनात्तर निवेश्यते एषां स्यान्नेनक्रमेणस्यात्वेवस्थानि
नन्यरःकालोनधर्म्मलोपोघोवंधनंएवमेवनतभंगत्वेनततुस्वत्वंनतोविगतातान
व तस्मादेवंप्राप्ते स्यान्नः ब्रुवित्ते विदुणामनाः पयेकादशिनीवृत्तएकपशुवंपश्चैकादशि
सा आग्नेयनिवृत्तमन स्मिंस्तस्मिन्निनिता निस्तादीनि विशेषसंबंधरेतति अत्रेदरह स्व।
स्तोमायनोपालंभ त्रिपशुपुरुत्तामतवपाश्रयणीभिः स्तोमायनोपालंभवर्जेगतेग
सिकासर्वत्रस्तोमायनेनापालंभयोः सर्वेप्राप्यमवाद्यारंभसर्वैधावाजातास्तसंनिका एक

अ० ८
३१
37

न गोपाकरणो यष्ट्यादि सर्वे पशुगणानं समानं मनोतावमाहोमोप पञ्चस्सम्भेतान् मनोता
स्तं सपर्ष्यं बसाहोमस्वमतिपश्यागमावर्त्तते कुतः कालसमेतान भिन्नो स्थेनयोः कालो वत
न प्रारंभो हिरण्यशकलावधानो जरे अहुर्वानेतोयान वव नम्यनिमित्व इतरत्यना नत्रोहि स्वम
धानयागावस्थानमेव कालः नम्मा भेद एवेतयोः पूर्व एकादशिन्याम्वशावपामार्जनान्तेकर
ताशालाद्वार्ये पत्नीसंयोजुपस्तानाभिमात्र स्मय दावनीय पशवो एकादशिनाः न दाव
शावपामार्जनान्ते विशेषः कर्तव्यः स्यादेते शालाद्वार्ये आहवनीये पत्नीसंयाजु पत्नी
यः सवनाभिसमिन्तः स्यात् वशावपाहोमस्यानियतस्त्वेनो पादानादेकादशिनीय सेना
नुकर्म्म इष्टृयतो विशेषसंस्कारपरं नलैके त्वानत्पाने नाष्टारनादयः पूर्व कृतो ए
व शेषधर्षेः समम्भत्र च सवनीयहृपत्वात् स्वं सर्वे बमलनानमभ्यादानादिपपोष्ठ यथं
वशावपा याम्होगा ह्याद्यार्थेस्स्वे वातिनः सवनीयपशुगणपूर्व एकादशिनी यदि।
पञ्चीयरूपसदैवस्यान्नस्यादनियतोगणो सर्वेत्वा यात्ववनारे कादशा हष्टुमने स्मने
यशुगणस्यस्यैकत्वस्मात्तेन एगेणा नेतस्त्वीभ्य आरभ्य सर्वेत्वा यजिशष्टुते मासर
हपतस्तनीव कर्म्मानन्नतरं स्यात्तः सर्वैर्देवतयागपु रुपञ्चदेहपुरुपोला रखतीशेते
जातापिपत्नीषु नहभावतः असर्वेनैलसोपुनः सर्वेव्वायतनोमेव न पशुसत्काषु रा०
हपषुपत्नीहृयागणनाना एकादशिनिनो अस्मिन्काले नासपर्य नो वपा उपलप्सण ३७
मेवेदं मामस्क्र माप्रितेहि नरः सुखापश्म ते वापि मलावलेष्यतः पाशः पशुवेधगणो

मी॰ ८ त्वकं मेघपंषे षंघवमृध मैत्रावरुणवतीयं अप्यकर्म्मोत्सर्गः न हि मारप्यत पशुवं कर्त्तनं तत्रांगं
३९ वचनात्समाप्यन्त मित्यासेवनं स्यात्पवती नियतं कर्मान्तर विधानं नर पर्यग्न्यादेष्विव क
३४ तेषां पंचम प्रजानस्य मागान्तमप्रधान यागादि नरूपवचमाभ्यासानानिर्देशत्वात्तेनतव
तिमेवैव पति सनंस स्याप नशब्द नेवकर्म्मान्तर विधानासूर्वे स्यात्परयपदेष्विवं प्रा
प्तन एव नत्विंप्रासंसत्रैराग पसः पर्यग्निकृतं इ अपुरस्रजतीति पशुं कुतः आज्येन मर्थ
स्यापयतीति श्रुतेरितिश्रुवगाते आज्येन स्याप यंति सस्यापनेच मारखस्य प
वति मार्दुस्य पशुखापुः अपि वाज्यं विधीयमानं द्रव्यस्यानन्तराचिन्तं तेन द्रव्यान्तर
गेद्रव्यान्तरं नरत्वं सधानापविधियमानमुचितं स्यान तस्माद्रव्यात्सर्गः पशुपर्य
ग्निकरणान्तु पर्यग्निकृतमितियत्सपृष्ठ यं ग्निकरणं विशेषणं न स्यापुरुत्सर्गो
विधीयमानः पशोरवाचितः पशु पर्यग्निकरणं पशोरिदं पर्यग्निकरणविशेष
णं तद्यूप पर्यग्निकरणं स्पष्टिद्रमेवेनमूतदग्निनापरिगत्य तीतिपशोरियं सत्त्वात्कि
या पर्यग्निकरणात्विद्विशिष्टस्यात्सर्जनेनद्रव्यस्यैवेतिनिश्चायते तन्न तं वा कर्म्मनाम
धेयात्तं वा शब्द पक्षव्यावृत्तो पद्रव्यं द्रव्योत्सर्ग इति नेच किंतु कर्म्मान्तरं तं स्यात्
कुतः नामधेयात्ते पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति पात्नीवतान्नामधेयादुत्तरा
अवहितउत्सर्गो विधीयते पात्नीवत शब्दश्चकर्म्मनामधेयत्वेन प्रयुक्तो द्रव्यं देवताप्ता राम॰
वप्रासिद्धः पश्चात्कर्तान्तसर्जनोत्सवपसायां पर्यग्निकृतमिति इमंवधातं कर्मेयतावत् ३९

धारणं स्यादित्यनित्येन कर्म्मेति तन्मात्रोत्सर्ग इति स्वशब्देन सम्बोध्य मम पाजेति सादर
शेवाप्रति विच इत्योत्सर्गपक्षे इज्यान्तरेणाकर्म्माव शपस मा म नो पं विधीयते नादेवने स्व
मवि चं सेवत्व शब्देन सम्बोधनस्य मास ति पपाजेति सुआदर्शनमति ति इत्यनसम्बन्धाभि सा धा
मुख्या याम नत व म पाजेति आदर्शेनात्कर्मोत्सर्गो ति यस्मिन्नु स्वदेशे व पा गा भा वा ते
ष्वनन्यती सा भावे पक्षाव काशे प्रसजन स्वेन ह्येतोपाद्युप मानो र शेवन्न तद्यापद्ये
ष्वारंववनस्य नियावाहय निबन्धे तो यत्सो तिम ध्य शब्दमु अनि त्यासूनव भीष्य वा ना मा
वा नस्य त्या दशमी तेषे नो भागि नेत्य करोति इत्योत्सर्गे हि इज्यान्तरेणा विधि प्राप्त मस्ये
व भागित्वमतोपि कर्मोत्सर्गः कर्मणः समाप्तः शेषकर्मानुष्ठानेन तस्य प्रत्यापि वं स
भाव्येतेने काव य पदरूपत्वात धातोत्सर्गे ह्योहि कर्मोत्सर्गेस्ता मिन्न घृ प स्य म अनु
पाजादेः समाप्त ये मन्त्र पाने प्रति वि धा मान मु विनन त्र संगत्याप परे इति इत्योत्स
र्गे हि तस्य संख्यापन मन्यत्रास्तीति संख्यापन निषेधो नित्यानुवादः स्यात्स एवेति विशे
ष कल्पेन प मानेनुवृत्तः स इति कर्मोत्सर्गो व यतः एवञ्च पराज्ञेन सम्यापनेत
द कदेशापत्स्यिंत कर्म्मोना पा ज्य इ कंक त्व प्रसवताद्य विद्धविधायत्ने आज्यपनसंख्या
प पत्वात्सह विशेषे यागान्तरमनुनिष्ठतो स्य तः अत्र कर्मोत्सर्गो विहितः मासिष्वप्र
नि षिद्धा असमाप्ति नेव यागेया गान्तरं विधीयमाने प्रासंगिके रमेः प श्व पुरोडाश व द
व क्ति यते नो वेति विचारणीयं तत्रोत्सर्गः पति समाप्तिरेव स मा हे व क कर्मण पवत्सं

अ० ८ तेंगाप्रवीरो नित्यंतेन समाविवक्षात्वात्स्वसंगामावान्नोपकुर्वतीस्क पत्र मयमर तिपुनर्योगानुष्ठा
३६ नंभविष्यतीति प्रासस्यात्ते संख्यावन्न हि प्रतिविधव कर्मातरं विधीयते तेनासमासे पूर्वेण
मेराय नहि धी यथाने प्रासंगिकमेव स्यात रयत्वपव नान्यथीत रापूर्वा रतो नित्य समासे हिन
भवति असमासे हैवेन हि धी यत्ते पत्रसमासे विशिष्ट मसमासे विशिष्ट मध्यै विधीय
ते तत समासंकं स्वरूपा प्रमा भवति यथाभ्र दिने छि: तेन हितीयवकर्मसमास स्थापेणा
पूर्वांगाम पत्र तेः प्रासंगीक त्वमा स्याग स्य अनः प्राबांत्य मयागाद्यानिपा श्रुका
ति निवेता निकर्मा रिता नानि जाज्ञ प्रयागत्ता म्येवपं रवम: प्रयाता प्रमाणो यन्ने प्रेषा आ:
ज्ञेन तत्व वृत्त स्वनेः सो प्रक हि कार त्वेन निषधात्य धानाकां शायां तत्पेव संबंधात्:
न हि प्रकृ घा गेना स्यात्यो वादि ति परिभाषणा न प्रा शि शेषत्व येवं मा जेनाद्यनुपा ताभा
ज्ञेनैव पथ हल्म ग्रहणमेवमपर्वं स्वरूपमेवा सादिते उपम स्वरूपग्रहीत मेवास्य त्व ह
नमपि त्वपुपरिध्येतेनात्वमनम्स नवाक्य प्रसर ग्रह ग्रणापी धि प्रक्षेप संस्य वाहुल्या
स्नात्नात्तस्यमनपत्नो संपाज्ञ दक्षिता यि हामादिसर्वे से छिवें दक्षिणा व्रत विसर्गा
ग्र स्वाधाना मितमर्वं ति अग्नो बोमी पत्य व या मा जेना ने व स ती वी ययहता ठे संव
त्सा ना नामनस्त मिति स्त मित श्चिन्तितस्यो सुरे जा नश्च हनो जा वो स्य स्यापि समी याव
यितास्य पुरे जा त स्यो भयासाव उत्कुवी ठे हिरण्यवो यद्वे परि धारय द्विस्मती रितिः राम
अत्वव धायाः प्रका नेवातत्वाय स्यव प्रकां नत्वाह मिवामीय ग्रहणांप त्कें कोणांतं स ३६

मात्सभावात्पुनं त्वया मार्ते नोनेत्रपत्नीवरिं क्षत्रमुख्यं गृहस्थानि हविषमनीरिमनेन सं
रमानानेतगृह्योवाड्ढवं भनस्त मित्रआदित्येवरिकं च वित्वमेवाड्ढमटस्तमेत्तित हि
मिनात्वा नमिति कात्रहीत त्वं पुत्रवेदिष्ट नमत्यं वे नमानः यशीष्ठ रत्नं मातर्गृहन्त्स्तावि
समीपमात्वमि नं येनेनन सु निनात्वा पुहीत यं पुरेत न स्वेव त्र मये यवदिनस्य मनेनाहि
उपरिरत्नुबाही विकाधारयन रिरत्नवीर उपरिधारयनगृह्यो वान अग्नेवेत्तिमि
रप्याति शास्राह्यवेमपारस्तगृहीनावसनीवरीः सुब्रत्त रापांचवेपत्ति येनापुर
त्रियापित्रा नामगृहस्ताविशिवांपेषविशेषं कुर्योरिम आदित्याप्यापहनापामपि
आदित्यास्तमपाशंकायामरु नापामपिवयापांगृहस्तां कर्तव्यं इति गृहस्थहोमान
मन्त्रोबाबीयमस्तमिनेसह प्यापयकामनेसाहचिः मन्त्र मित्रमनेवोबामी वेदमि
गाग्निहोमपर्वतेमरु - कमनकामनेनित्रिवेवानमनेवीबामीयगृहस्तानां द्विकार
मामरदृष्टि राग्निहोमानते नियेनो ध्रुवेपशात्रैणिवसमिव यज्ञोष अन्यत्रापि नम
वागनस्पपणात्जुकु तिसमिव यज्ञबीतिनेनम पशाः समिवयन रुपादि तिथ्राणि
घानयतिने नामीबामीयगवाभावापथान्यादित्यर्वाबामीयगृहस्तां नस्मान त्स्याप
मोऽग्नित्रयजनदे षिनजुकुतीनिपपवरवार्थनिबधः पन्नुयोबामीयविकारत्वे
नसर्वेपमनाम स्त पित्तदृष्टि राग्यो होमइति तदुपाधायेरेववजुणमनेयनायीया
मीयगृहस्तांपश्वनरेपुदृष्टि राग्निहोमीनतो व्याख्यार्थं कर्तन्न मिन्नेवबाकालमि

अ॰२ नविशिष्टं तदस्यमानं यथ्यं तदेवमनुपात् तस्मादत्रापि तेन समाचरन् यजमानो वामीयस्ये
८० व शालाद्वार्यमपरेणाग्नेपत्नी पत्नीतत्रोपविशत दक्षिणेनाहवनीयमपरेणाग्ना यजमानस्या
उपस्थे सोमं कृत्वा उत्तरवेदिमपरेणाद्दक्षिणेन सोमं निधाय यजमान उपविशेत् शा
40 लाद्वार्यमपरेणाग्नेर्वसतीवरीः परिहरन्ति परिहरन्तं परितो नयथ्यं दक्षिणेन निर्ह
रत्यग्निरास्यापुनरविहिताधीयमाना निदधाती यज्ञभ्यारिति दक्षिणेन निर्गमयित्वा उत्त
रवेदिश्रोणौ दक्षिणे तस्यामित्यग्नीध्रे इति निदधाति आहवनीयस्यापरेण निदधाति उत्त
रवेदेराहवनीयस्यान्तरा शालाद्वार्यमपरेण निदधाति तदा यथा प्रतिहितं तेषां स्थाने क
लशं प्रत्यास्यमेत तत्र निहितं कलशं प्रत्युपतिष्ठन्ति यजुष्कं वैराग्न्यदक्षिणस्यां सं
स्कार्यत्वात् यतिल सहस्राक्ष्य वसतीवरीर्नेतस्मिन्नध्वर्यावुवं नस्यच्च यमानं तां पृथा वचनं
नु पारलौकिकः संस्कारो युज्यते तेन कलशद्वारेणाद्दक्षिणस्या संभातदेव सोकि
यतेयथा पत्नीसंयाजेन तत्नीयथ्यं पृथ्वारेणास्यागात्वा रथः उत्तरेणाग्नीध्रस्यान्तर
संस्था अथैवमनु उत्तरेणाहवनीयं यत्नीस्वचनान्नाहं यत्नास्य पश्चाद्गार्हपत्यस्य यथ्यं सिद
तेनागत्य वसतीवरीर्गृहीत्वा तस्यापुनरवेदिश्रोणौ निदधातीत्यस्या रिति मिश्रा
वरुणायेति निवाहिती यन्निधानेमनश्रीविकल्पः विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे नि एम॰
दधाति तत्र आह स सोमं वा संधा वशाद्धाहवनीयाग्नीध्रे निदधाति रीक्षित यथ्य मच्चता देवा ८०
त्रिसोममेरपतिसमयं तरमेवरसरणाय यास्यादित्ति वशाद्धः तौराचिपिमत्यंत

अ०८
८१

संयोगपरत्वाद्द्विनीयपिण्डदानाभावाभारवापथ्य गतदोषेनयघनाधिकामयकर्त
अभिमतिसमुच्चयार्थः सुखेस्मरणं त्वप्रेक्ष्यातिचेतकालेनापुत्रीयां पतिवाणायेहालेप
रिवायपर्यायसरस्वतीभारतीवागीर्वाणं परं दृष्ट्वेति लिंगस्तेना पांकुनेतियथा रक्षा
नेनरवर्णनं लक्ष्यं हेतुनं कुर्यात् न क्षेविहितं रक्षि आवसथ्यानन्त ईतान्त्वकरणात् लक्ष साल
नात्वध्वर्यो रहीक्षितम्याध्वर्यो रहीक्षितस्या वसथं गृहं उत्कर्ष इति तेनादिरवगच्छे
मत्स्यकरणं वृन्दं नेनानुलेपनं च अलंकरणं वस्त्रमुद्रिकाद्यं गन्धादिना स्नानं सा
लनं स्नेहेन शोधनं नीवृत्तोदिवा एतान्यध्वर्यो रहीक्षितस्याध्वर्योः कुर्यात् आनि अहीक्षि
तस्य हस्ताद् इनाव रूपदरूप चतुर्वेतना चनकृक्षिराणानाम्या ऋत्विग्वीरित विपक्षीति दृष्टा
न्तरक्षितेरापसंस्कारमात्रमेव हितम्पापासाध्याय उपरिसमाप्त्युपेः रविसंख्येर
मिश्रितेवाजपेयेयः पंचाग्निविन् एकाशीतिं च सामानार्ईजेभाष्यपरोविसन्न
संख्याज्ञां वंशजो यस्य वाचस्पतिरिवार्थवित् वाचस्पतिरिवार्थं स्वं योगी वाक्षम
वाक्यपः अनेककृतसंभावितवादीयसो क्षितीवाचकः अनंत्रागायनस्याभाष्यं
अनंतानिधः सुधीः ॥ इति पञ्चविधा कौमुदी कसानाय संख्याहृपत्रिमत
याज्ञिकश्रीअनंतकेन कात्यायनसूत्रभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ८ समाप्तः ॥ एम०
८१

संख्या ४६७०

५१

नं० ५१९६